

Nils G. Bartholdy

De danske kongers skjoldholdere 345

Steen Clemmensen

Ligheder, forskelligheder og faldgruber 358

Heraldica varia 372

Heraldisk litteratur siden sidst 374

Dette hæfte er udgivet med støtte fra Alfred Goods Fond

HERALDISK TIDSSKRIFT

Udgives af *SOCIETAS HERALDICA SCANDINAVICA*, hvis medlemmer modtager det gratis. Tidsskriftet udkommer med to numre årligt, i marts og oktober. Medlemskab koster pr. år DKK 260,-. Medlemskab én gang for alle (kun for personer): det 20-dobbelte. Heraldisk Tidsskrift kan ikke købes i løssalg.

Redaktør

Cand.mag. Poul greve Holstein, Berggreensgade 56, DK-2100 København Ø, Danmark - poulholstein@hotmail.com

Redaktion

Arkivar, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2.t.h., DK-2000 Frederiksberg, Danmark - nils.bartholdy@email.dk

Redaktør, fil.mag. Anton Eskola, Melkogatan 14 C 73, FI-00210 Helsingfors, Finland - aeskola@cc.helsinki.fi

Førstekonsulent, cand.mag. Kaare Seeberg Sidselrud, Granebakken 9, N-1284 Oslo, Norge - heraldikk@gmail.com

Hovrättsfiskal, doktorand, jur.kand. Martin Sunnqvist, Hantverkaregatan 9 D, SE-261 51 Landskrona, Sverige - sunnqvist@yahoo.com

Redaktionsråd

Principal Records Specialist, B.A., M.A. Adrian Ailes, The National Archives, England

Amanuens, fil.kand. Tom C. Bergroth, Finland

Associate Professor, Ph.D. D'Arcy J. D. Boulton, Medieval Institute, University of Notre Dame, USA

Historiker, forfatter, cand.philol. Terje Bratberg, Norge

Hum.kand. Wilhelm Brummer, Finland

Universitetslektor, jur.dr., fil.kand. Eric Bylander, Göteborgs universitet, Sverige

Ph.D. Clive Cheesman, Rouge Dragon Pursuivant, College of Arms, England

Cand.scient. Steen Clemmensen, Danmark

Fil.dr. Inga von Corswant-Naumburg, Sverige

Fil.dr.h.c. Vigdís Finnbogadóttir, Islands forhenværende Præsident, Island

Professor em., dr.philos. Erla Bergendahl Hohler, Norge

Tandlæge, cand.odont. Per Hougaard, Danmark

Gymnasiumlærer Guðný Jónasdóttir, B.A., Island

Statsheraldiker, fil.dr. Henrik Klackenberg, Riksarkivet, Sverige

Museumsinspektør, cand.arch. Peter Kristiansen, Rosenborg Slot, Danmark

Professor, Ph.D. Peter Kurrild-Klitgaard, Københavns Universitet, Danmark

Ph.D. Antti Matikkala, Helsingfors universitet, Finland

Stipendiat, cand.philol. Torgeir Melsæter, Norge

Førstebibliotekar, cand.real. Harald Nissen, Norge

Kgl. ordenshistoriograf, riddarhusgenealog, fil.kand. Per Nordenvall, Riddarhuset, Sverige

Elizabeth Roads, M.V.O., Lyon Clerk & Carrick Pursuivant, Court of the Lord Lyon, Skotland

Professor, dr.phil. Georg Scheibelreiter, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Østrig

Fil.dr. Leif Tengström, Finland

De danske kongers skjoldholdere

Af Nils G. Bartholdy

Den første forekomst af en skjoldholder ved det danske kongevåben er en engel, der ses bag Erik af Pommerns unionsvåben i hans segl fra 1398 med det store sammensatte skjold.¹ Hans dronning, Philippa af England, havde sin mors to antiloper – for slægten Bohun – omkring sit skjold, der var delt af kong Eriks sammensatte våben og det firdelte engelske kongevåben. Det ses i hendes segl fra 1420.² På en stolegavl af træ dateret til 1406-30 fra Kirkebjørn (Kirkebø) på Færøerne omgiver tre engle deres fælles skjold. Små engle ses i kanten af Christoffer af Bayerns våben sammensat af nordiske og bayerske felter

i et segl fra 1444, og de to skjolde i hans majestætssegel fra 1441 holdes af en kvinde og en engel.³ Men disse himmelske væsener blev ikke ved med at være de danske kongers skjoldholdere.

Christian I var bevidst om den symbolske og politiske betydning knyttet til de forskellige skjoldholdere, som han skiftevis brugte i takt med, at det lykkedes ham at udvide sit territorium. Da han var blevet valgt til konge af Danmark og dermed også videreførte prætentionstitlerne ”de Venders og Goters konge”, brugte den unge og ambitiøse Christian fra 1449 to vildmænd.⁴ I 1450 førte han som konge af Danmark og

Christian I, konge af Danmark, de Venders og Goters etc., 1449. Skjoldholdere: to vildmænd. Rigsarkivet, Langebeks segltegninger.

Christian Ier, roi du Danemark, des Vendes et des Goths etc., 1449. Tenants: deux sauvages.

Christian I, konge af Danmark og Norge etc., 1450. Skjoldholdere: to løver. Rigsarkivet, Langebeks segltegninger.

Christian Ier, roi de Danemark et de Norvège etc., 1450. Supports: deux lions.

Norge et skjold holdt af to løver, hovedfiguren i begge rigers våben.⁵ Som konge af alle tre skandinaviske riger fra 1457 benyttede han en vildmand og en ridder.⁶ Den sidstnævnte må formentlig identificeres som Sveriges skytshelgen St. Erik, kendt fra det store svenske statssegl fra 1439, "riksklämman". Christian Is våben som nordisk unionskonge og hertug af Slesvig og greve af Holsten fra 1460 holdes i hans segl af en vildmand og en kvinde. Kvindeskikkelsen skal sandsynligvis repræsentere hertugdømmet Slesvig og også grevskabet Holsten, idet hjelmen over disse områders våbener i 1300-tallet blev holdt af to kvindearme.⁷ I Christian Is majestætssegl fra 1464 ses to engle for sidste gang holdende hhv. Danmarks skjold og Norges skjold. Nederst er et skjold med de

Venders og de Goters våbener omgivet af to vildmænd, der også støtter to skjolde med hhv. Oldenborgs bjælker og Dannebrogskorset.⁸

Vildmænd kendes i heraldikken som skjoldholdere fra den sidste fjerdedel af 1300-tallet. Men hvorfor optræder de omkring de danske kongers våben i 1400-tallet? Der er fremsat mange teorier om vildmandens væsen og symbolik og tillige om hans oprindelse.

Vildmanden kan symbolisere frugtbarhed.⁹ Christian Is to forgængere på den danske trone havde ingen børn i deres ægteskaber. Men det kan næppe være den eneste motivering for at placere vildmænd omkring Christians første kongelige skjold.

I middelalderen forestillede man sig, at

Christian I, konge af Danmark, Sverige og Norge etc., 1457. Skjoldholdere: en ridder og en vildmand. Rigsarkivet, Langebeks segltegninger.
Christian Ier, roi de Danemark, de Suède et de Norvège etc., 1457. Tenants: un chevalier et un sauvage.

Christian I, konge af Danmark, Sverige og Norge, hertug af Slesvig og greve af Holsten etc., 1460. Skjoldholdere: en kvinde og en vildmand. Rigsarkivet, Langebeks segltegninger.
Christian Ier, roi de Danemark, de Suède et de Norvège, duc de Schleswig et comte d'Holstein etc., 1460. Tenants: une femme et un sauvage.

Gerhard, hertug af Slesvig etc., 1326. Hjelmen holdes af to kvindearme. Efter Thiset: Danske kongelige Sigiller.

Gérard, duc de Schleswig etc., 1326. Le heaume est tenu par deux bras de femme.

Gerhard, greve af Holsten etc., 1327. Hjelmen holdes af to kvindearme. Efter Milde: Siegel der Holstein-Schauenburger Grafen.

Gérard, comte d'Holstein etc., 1327. Le heaume est tenu par deux bras de femme.

disse væsener holdt til i store skove eller i fjerne og vilde bjergegne. Ifølge den normale opfattelse var de kæmper, nøgne eller næsten nøgne med blade om lænden og hovedet og som oftest stærkt behårede og med vilttert hovedhår og busket skæg. Den kølle, de holder, er et oprevet træ. De gør et skrækindjagende indtryk. For Martin Luther var paven et vildt monster og blev fremstillet i 1545 som en rasende vildmand i et træsnit af Melchior Lorck.¹⁰ Hertug Henrik IX af Braunschweig lod i 1540'erne slå mønter med en vildmand, der er blevet tolket som en positiv skikkelse med henvisning til sølvminerne i Harzens skov-egne.¹¹

I Tyskland kaldes vildmanden "Wildmann" eller "Waldmensch", altså skovmenneske. Det svarer til analoge udtryk på fransk ("salvage, sauvage"), anglo-nor-

mannisk ("salvage"), engelsk ("savage"), italiensk ("selvatico, selvaggio") og spansk ("salvaje") – der alle kommer af det latinske "silva", skov. Hos Plinius bliver de indiske kæmper betegnet som "silvestres". I Alexander-romanen kæmper den berømte konge af Makedonien mod indiske vildmænd. Den romerske digter Juvenal taler om "homines silvestres". Isidor af Sevilla anser faunerne som "homines silvestres". Siden antikken herskede der en forestilling om ædle vilde i det høje Nord. Den træffes hos Petrarca og i "Imago Mundi" (1410) af den franske gejstlige filosof Pierre d'Ailly.¹²

I Skandinavien hentydede udtrykket "homines silvestres", altså skovmennesker, til dem, der boede i de allernordligste egne af Norge og Sverige, det vil sige Lapland. I et brev fra 1457 om Christian Is even-

Fire kæmper og et normalt menneske (den mindste figur). Efter Athanasius Kirchers værk om den underjordiske verden, 1665.

Quatre géants et un homme ordinaire (la plus petite figure).

Henrik IX, hertug af Braunschweig. Mønt med vildmand slået 1547. Efter Husband: The Wild Man.

Henri IX, duc de Brunswick. Monnaie avec un sauvage, frappée en 1547.

tuelle deltagelse i et korstog mod tyrkerne, som paven havde opfordret ham til, henviser kongen til sine problemer med "skovmenneskene" i bjergegnene og skovene.¹³ I en beskrivelse af kristenhedens fjerneste egne mod nord forfattet af ærkebiskop Erik Walkendorf ca. 1520 karakteriseres indbyggerne i Finmarkens tætte skove som værende "fuldstændigt vilde skovmennesker".¹⁴

I fortalen til sit nationale værk om dannerens bedrifter, *Gesta Danorum*, der var skrevet ca. 1200 og blev trykt i Paris i 1514, antog krønikeskriveren Saxo Grammaticus, at Danmark oprindeligt havde været beboet af kæmper. De skulle have bygget kæmpehøjene, som de jo netop kaldes. På anden måde kunne Saxo ikke forklare, hvordan de kolossale kampesten var slæbt op på toppen af højene.¹⁵ Måske

Initialbogstav i fortalen til "Gesta Danorum" af Saxo, trykt 1514. En vildmand holder våbenet for kongen af Danmark, Sverige og Norge etc.

Lettre initiale de la préface de "Gesta Danorum" de Saxo imprimée en 1514. Un sauvage tient les armes du roi de Danemark, de Suède et de Norvège etc.

har man opfattet den vildmand, der holder våbenet for kongen af Danmark, Sverige, Norge etc. i fortalens initialbogstav, som en kæmpe – skønt de to vildmænd omkring kongens skjold på udgavens titelside nærmest fremtræder som små dværge. Da kejser Karl V holdt sit indtog i Brugge, blev en vildmand af de lærde præsenteret som den ældste indbygger i Flandern. Den første greve af Flandern blev kaldt "le Forestier", "skovmanden". I et britisk drama, "Gorboduc", fra før Shakespeares tid, bliver vildmænd identificeret med de oprindelige englændere før den angelsaksiske indvandring.¹⁶

Efter at have trukket Sverige ud af Kalmarunionen benyttede Gustav Vasa ligeledes vildmænd som skjoldholdere. De sås første gang i et træsnit i den udgave af Det nye Testamente på svensk, der blev trykt i

Gustav Vasas våben holdt af to vildmænd. Træsnit i Det nye Testamente, trykt 1526.

Les armes de Gustave Vasa, roi de Suède, tenues par deux sauvages, 1526.

1526. I et træsnit på bagsiden af titelbladet til Gustav Vasas Bibel fra 1541 er kongens skjold omgivet af en vildmand og en vildkvinde.¹⁷ Det var uden tvivl den sædvanlige rivalitet mellem Danmark og Sverige, der inspirerede den svenske konge til at bruge vildmænd. Med tiden blev to løver imidlertid Sveriges skjoldholdere.

I Saxos krønike, som europæiske lærde fik kendskab til takket være dens udgivelse i 1514,¹⁸ optræder der en drabelig skikkelse: kæmpen Stærkodder (Starcater). Han blev af den nationalistiske prælat Olaus Magnus omformet til en *svensk* helt, Starkad. Denne Starkad ses afbildet på det illustrerede søkort "Carta Marina" med en

Gustav Vasas våben holdt af en vildmand og en vildkvinde. Træsnit i Biblen, trykt 1541.

Les armes de Gustave Vasa, roi de Suède, tenues par un homme sauvage et une femme sauvage, 1541.

beskrivelse af de nordiske lande og deres mærkværdigheder, der blev udgivet af Olaus Magnus i 1539. Den samme illustration blev reproduceret i 1555 i hans værk om de nordiske folks historie, hvor helten beskrives som en anden Herkules – og lapperne kaldes "de mest vilde stammer". På "Carta Marina" er Starkad anbragt øverst i Lapland med ordene "Huc usque extenditur regnum Svecie" – hertil strækker sig Sveriges rige. I denne sammenhæng må man huske på, at kongen af Danmark og Norge ligeledes foregav at beherske dette fjerne område mod nord. I 1607 udvidede den svenske konge Karl IX sin titel med "lapperne kong", og der blev skabt et

Starkad (Stærkodder) på "Carta Marina", trykt i Venezia 1539.

Starcater sur "Carta Marina", imprimée à Venise 1539.

våben for Lapland med en vildmand, formentlig en personificering af den gamle nordiske kæmpe,¹⁹ men i traditionel påklædning – det vil sige næsten nøgen – for at kunne gøre det rette indtryk på den europæiske offentlighed.

Da en del af Lapland hørte til Norge, var det måske grunden til, at vildmænd træffes som skjoldholdere ved våbenet for hertugerne af Slesvig og Holsten, der prætenderede at være "arving til Norge". På en mindetavle i Odense Domkirke skåret i træ efter 1511 holder to meget store vildmænd våbenet for den unge prins Frans,

Vildmand i våbenet for Lapland indført af Karl IX svarende til titlen "lappernes konge". Kobberstik, 1618.

Le sauvage dans les armes créées pour la Laponie par le roi suédois Charles IX, aussi "roi des lapons", 1618.

arving til Norge, hertug af Slesvig etc., søn af kong Hans.²⁰ To vildmænd holder hertug Hans den Ældres våben på et sandstensrelief, der nu hænger på Haderslev Katedralskole.²¹

Kong Hans havde en løve og en løvinde som skjoldholdere omkring sit våben i sit segl fra 1484.²² På kongeparrets store gravsten i Odense Domkirke holder to løver dronning Christines våben, men kongens våben holdes af to vildmænd. To løver som den danske konges skjoldholdere træffes endnu i slutningen af 1500-tallet og i første halvdel af 1600-tallet.

En landsknægt holder det våben, som Christian II førte i sit segl, inden han blev

Våben på mindetavle for prins Frans, arving til Norge, hertug af Slesvig etc., holdt af to vildmænd, efter 1511.

Les armes du prince François, héritier de Norvège, duc de Schleswig etc., tenues par deux sauvages, après 1511.

Hertug Frederiks (I) våben holdt af Eva, 1517. Nikolajkirken, Heiligenhafen, Holsten. Foto: Peter Kristiansen.

Les armes du duc Frédéric (I) tenues par Eve, 1517.

konge.²³ I Nikolajkirken i Heiligenhafen, Holsten, står hhv. Adam og Eva bag Christian IIs og onklen hertug Frederiks (I) maledede skjolde, sidstnævnte courtoisievendt mod nevøens. Under sin udlændighed brugte Christian II dog vildmænd – måske som en understregning af Norge. I Christian III's majestætssegl fra 1546 holdes de mange skjolde af små putti.²⁴

I en kagebog trykt i Frankfurt 1587 og tilegnet Frederik IIs søster Anna, kurfyrstinde af Sachsen, gengav forfatteren Sigmund Feyerabend det danske kongevåben tegnet af den berømte Jost Amman, der

Christian IIs våben holdt af Adam, 1517. Nikolajkirken, Heiligenhafen, Holsten. Foto: Peter Kristiansen.

Les armes du roi Christian II tenues par Adam, 1517.

havde anbragt to elefanter som skjoldholdere.²⁵ Denne komposition med benyttelse af symbolet fra Elefantordenen var helt uofficiel. Ikke desto mindre blev den kopieret i 1704 i en dansk bog om ordenen.²⁶ De danske konger brugte aldrig selv elefanter som skjoldholdere, men i 1600-tallet gav de deres uægte børn våbener holdt af elefanter. Flere danske grever og friherre og enkelte andre fik tildelt våbener, hvor skjoldholderne var vildmænd.

Siden 1600-tallet og til i dag har to vildmænd permanent været de danske kongers skjoldholdere. De er blevet gengivet i skif-

Våben for kongen af Danmark etc. Skjoldholderne: to løver. Kobberstik i J. Lauterbach: Epigrammata de rebus gestis serenissimi principis Friderici secundi regis Daniæ, Frankfurt 1592.

Les armes du roi de Danemark etc. Supports: deux lions. 1592.

tende stilarter fra barok til klassicisme og undertiden i en ubestemmelig stil.

Motiveringen for at anvende vildmænd må formentlig søges i en mystisk form for præntationssymbolik. I de nordiske lande blev disse kraftkarle forbundet med fjerne egne. På en eller anden måde var de udtryk for det kongelige herredømmes udstrækning – ligesom Habsburgernes brug af Herkules-søjlerne. Når Christian I til sidst lod en vildmand og en kvindeskikkelse holde sit skjold med våbenmærker for kongeriger og hertugdømmer, havde han dermed angivet sine riger og lande fra nord til syd.

Noter

1. A. Thiset: *Danske kongelige Sigiller ... 1085–1559*, Kbh. 1917, nr. 61.
2. Sammesteds, nr. 64.
3. Sammesteds, nr. 67, 68.
4. Sammesteds, nr. 72.
5. Sammesteds, nr. 74.
6. Sammesteds, nr. 76.
7. Sammesteds, nr. 78, 137, 143 a & b. – C. J. Milde: *Siegel der Holstein-Schauenburger Grafen aus den Archiven der Stadt Lübeck 2*, Lübeck 1871, nr. 39.
8. Thiset: *anf. arb.*, nr. 75.
9. Arne Runeberg: *Witches, Demons and Fertility Magic. Analysis of their Significance and Mutual Relations in West-European Folk Religion*, *Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum XIV* 4, Helsinki 1947, s. 126f, 132, 248f.
10. Timothy Husband: *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*, New York 1980, s. 15.
11. Sammesteds, s. 161f.
12. Richard Bernheimer: *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment, and Demonology*, Harvard University Press 1952, s. 20, 87f, 98, 104, 106.
13. ”Copia Institutionum ad Papam super relatione facta per Episcopum Bergensem in causa Theucrorum ... Item informabit sanctitatem vestram et reverendissimos dominos cardinales de statu ac scitu et conditione regnorum nostrorum, precipue Svecie et Norvegie, qualiter extenduntur ultra tricenta miliaria per longum Theutonica circiter, et habent confinia diversis partibus cum paganis qvasi, omnia montana adiacentia occupari hominibus silvestribus et lucos et silvas inhabitantibus, et cum Ruthenis aliisque multis diversorum rituum nationibus”, *Diplomatarium Norvegicum XVII*, Christiania 1902–13, s. 1028, nr. 1062, 22. november 1457.

14. "Breuis et summaria descriptio Nidrosiensis diocesis et specialiter cuiusdam ipsius partis, que Findmarkia dicitur, extrema aquilonaris christianitatis plaga. ... Item regio quedam, Trenes nuncupata, terra nemorosa et densissimis siluis consita ab oriente Findmarkie contermina est, quam homines plane feri et siluestres non multum (quantum ad rationis vsum) a simiis distantes colunt", K. H. Karlsson & Gustav Storm: *Finmarkens Beskrivelse af Erkebiskop Erik Walkendorf, Det Norske Geografiske Selskabs Aarbog XII 1900–1901*, Kristiania 1902, s. 1, 12.
15. Præfatio III: "Danicam vero regionem giganteo quondam cultu exercitam eximie magnitudinis saxa veterum bustis ac specubus affixa testantur. ... Utrum vero talium rerum auctores post diluvialis inundationis excursum gigantes exstiterint an viri corporis viribus ante alios præditi, parum notitiæ traditum", J. Olrik & H. Ræder (udg.): *Saxonis Gesta Danorum Tomus I*, Kbh. 1931, s. 9.
16. Bernheimer: *anf. arb.*, s. 120.
17. Arvid Berghman: Les supports des armoiries de l'Etat de Suède, *Archives Héraldiques Suisses LXIX, Annuaire 1955*, s. 7–13.
18. Christiern Pedersen (udg.): *Saxonis Grammatici Historia Danica (Gesta Danorum)*, Paris 1514.
19. Clara Nevés: Heraldik och politik. Exemplet Carta Marina, *Heraldisk Tidsskrift nr. 79, marts 1999*, s. 412ff. – John Granlund (udg.): *Olaus Magnus historia om de nordiska folken, första delen*, Stockholm 1909. – Starkad og Laplands våben bliver udførligt fortolket i Leif Tengström: "Muschoviten ... Turcken ikke olik", *Ryssattribut, och deras motbilder, i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova, Del II*, Jyväskylä 1997, s. 230, 233f, 238f, 247, 249ff.
20. Birgitte Bøggild Johannsen, Hugo Johannsen & Ulla Kjær: *Danmarks Kirker, Odense Amt*, bind 2, Forlaget Poul Kristensen 1995, s. 730ff.
21. Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen & Lennart S. Madsen: *De slesvigske hertuger, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 92*, Aabenraa 2005, s. 109.
22. Thiset: *anf. arb.*, nr. 87.
23. Thiset: *anf. arb.*, nr. 96.
24. Thiset: *anf. arb.*, nr. 122 a.
25. Hans Krag: Hvorfra kom Elefantene?, *Heraldisk Tidsskrift nr. 12, okt. 1965*, s. 57ff.
26. Jens Bircherod: *Breviarium equestre seu de ordine Elephantino*, Kbh. 1704.

Résumé

Les tenants et les supports des rois danois

La première apparition d'un tenant aux armoiries royales de Danemark est l'ange derrière le grand écu du sceau du roi Eric dit "de Poméranie" (1398). Des anges entourent également les écus du roi Christophe dit "de Bavière", et les deux écus dans son sceau de majesté (1441) sont tenus par une femme et un ange.

Christian Ier, le premier roi de la dynastie d'Oldenbourg, se rendait compte de la signification symbolique et politique des tenants et supports, qui changent manifestement à mesure qu'il a réussi à étendre son territoire. Élu roi de Danemark et portant aussi les titres de prétention des Vendes et des Goths, Christian utilise depuis 1449 deux sauvages. En 1450, comme roi de Danemark et de Norvège, il porte un écu tenu par deux lions, le lion étant la figure principale des deux royaumes. Comme roi des trois royaumes scandinaves

en 1457, il se sert d'un sauvage et d'un chevalier – ce dernier devant probablement être identifié comme St. Eric, saint patron de Suède, connu du grand sceau d'état suédois de l'année 1439. Ses armoiries comme roi nordique ainsi que comme duc de Schleswig et comte d'Holstein en 1460 sont tenues par un sauvage et une femme, celle-ci correspondant vraisemblablement au duché de Schleswig et aussi au comté d'Holstein dont l'écu, ou plutôt le heaume, au 14ème siècle était tenu par deux bras de femme. Dans le sceau de majesté de Christian Ier (1464), deux anges se voient pour la dernière fois tenant l'écu de Danemark et celui de Norvège; en bas un écu avec les armes des Vendes et des Goths est entouré de deux sauvages qui supportent aussi les autres écus.

Le sauvage peut symboliser la fécondité. Les mariages des deux prédécesseurs de Christian Ier sur le trône danois étaient stériles. Mais cela n'était guère la seule motivation pour placer des sauvages autour du premier écu royal de Christian.

Au Moyen Age on s'imaginait que ces êtres demeuraient dans les grandes forêts ou les montagnes des régions lointaines et sauvages. Normalement ils sont considérés comme des géants, nus ou presque nus, seulement ceints et couronnés de feuilles, et souvent couverts de poils. La massue qu'ils tiennent est un arbre arraché.

En Allemagne le sauvage s'appelle "Wildmann" ou "Waldmensch", homme forestier, correspondant aux termes analogues en français (salvage, sauvage), en anglo-normand (salvage), en anglais (savage), en italien (selvatico, selvaggio), en espagnol (salvaje) – tous dérivant du latin "silva", forêt. Chez Pline les géants des

Indes sont nommés "silvestres". Juvénal, le poète romain, parle de "homines silvestres". Isidore de Séville regarde les faunes comme "homines silvestres". Il y a aussi depuis l'antiquité une idée des légendaires sauvages nobles du Grand Nord.

Dans les pays scandinaves, le terme "homines silvestres" indique la population habitant les régions les plus septentrionales de Norvège et de Suède, la Laponie. Dans une lettre de l'année 1457 concernant sa participation éventuelle à la croisade contre les turcs suggérée par le pape, Christian Ier se réfère à ses problèmes avec les "hommes forestiers" dans les montagnes et forêts. Dans une description du plus éloigné paysage de la chrétienté vers le nord, rédigée en 1520 environ, les habitants des forêts denses du Finmark s'appellent "hommes tout à fait sauvages et forestiers".

En Suède, le roi Gustave Vasa, ayant détaché son royaume de l'union scandinave créée en 1397 par la reine Marguerite et Eric "de Poméranie", se servit également des sauvages comme tenants, pour la première fois dans une gravure sur bois imprimée en 1526 dans le Nouveau Testament en suédois. Dans la gravure sur bois sur le revers de la page de titre dans la Bible du roi Gustave éditée en 1541, l'écu royal est entouré d'un homme sauvage et d'une femme sauvage. C'est sans doute la rivalité habituelle entre le Danemark et la Suède qui a causé cet emploi des sauvages.

Dans la chronique rédigée en 1200 environ par Saxo Grammaticus, "Gesta Danorum", dont la matière fut connue parmi les savants d'Europe grâce à l'édition imprimée de 1514, il existe un personnage formidable, le géant Starcater,

qui a été transformé en un héros suédois par le prélat nationaliste Olaus Magnus. Ce Starcater parut sur la "Carte marine avec description des pays et des curiosités du Nord" publiée par Olaus en 1539. La même illustration fut reproduite en 1555 dans son oeuvre "L'histoire des peuples du Nord" où Starcater est décrit comme un second Hercule – et les lapons y sont dits "les races les plus sauvages". Sur la carte marine, le géant Starcater est placé en haut dans la Laponie avec les paroles "Huc usque extenditur regnum Svecie" – jusqu'ici s'étend le royaume de Suède. Dans cet ordre d'idées il faut se rappeler que le roi du Danemark et de Norvège avait également des prétentions à dominer la région la plus éloignée vers le nord. En 1607, le roi suédois Charles IX ajoutait "roi des lapons" à son titre royal, et une

arme fut créée pour la Laponie avec un sauvage (probablement une incarnation du vieux géant nordique) – en habit traditionnel, c'est-à-dire presque nu, pour impressionner le public européen.

Deux lions supportant l'écu du roi danois se trouvent encore à la fin du 16ème siècle et dans la première moitié du 17ème siècle.

Depuis le 17ème siècle et jusqu'à nos jours, les deux sauvages sont les tenants permanents des rois danois. L'emploi des sauvages doit probablement être expliqué par une symbolique mystique de prétention. Dans les pays nordiques, ces fameux gaillards sont attachés aux régions lointaines. En quelque sorte ils expriment l'extension de la domination royale – comme les colonnes d'Hercule des Habsbourgs.

Ligheder, forskelligheder og faldgruber

Betragtninger vedrørende Codex Bergshammar og dens kilder

Af Steen Clemmensen

Tyve år efter af han forsvarede sin disputats¹ kom Jan Raneke, der efter et langt og produktivt liv døde i 2007, uafvidende til at føre min gryende interesse for heraldikken ind på feltet: middelalderens våbenbøger. En enkelt tabel i disputatsen fangede min opmærksomhed, den lignede noget jeg havde set før – og så var den detektiviske nysgerrighed og glæde vakt. Her var muligheden for hurtigt at præge udviklingen med ny viden, noget ingen havde bemærket – før mig. Og jeg fandt det søgte – men ak, ingen ny viden, kun et vidnesbyrd om et ikke gennemarbejdet problem, en analyse præget af tidspres, og derfor en ufuldstændig og delvis fejlagtig konklusion. Jeg var snublet over noget af det sidste Raneke havde taget op før bogen skulle rettes til og afleveres: en detaljeret sammenligning mellem de engelske segmenter i tre våbenbøger, *Bergshammar* (BHM), *Toison d'or* (Ordenen Det gyldne Skinds våbenbog, ETO) og *Gymnich* (eller mere korrekt *Lyncenich*, LYN).²

Tilbage i 1975 var der ikke mange våbenbøger, som var trykt, og næsten ingen som var kritisk bearbejdede. Raneke var vel den første, der forsøgte at gennemføre en kritisk analyse af en våbenbog og dens kilder. Han var lige ved at få analysen af det engelske segment på plads, men havde i skyndingen ikke fået overført alle våbener fra *Toison d'or* til sin tabel, og måtte derfor

give op lige før målet. Men han fik skitseret sammenhængen og kopieringsmetoden for det engelske segment – og ligeledes relationerne mellem *Bergshammar* og de, til dato, tre kendte kilder: *Gelre* (GEL), *Toison d'or* og *Lyncenich*.³ At hans sammenstilling af de enkelte segmenter og kilderne senere har måttet modificeres og udbygges er vel egentlig af mindre betydning.⁴ Hver gang der ses på en våbenbog med friske øjne, opdages nye detaljer og sammenhænge. Ranekes opdeling er stadig en brugbar referenceramme og er bibeholdt i den seneste oversigt over sammenhængen mellem våbenbøgerne (ill. 1). Af de 3420 enheder (våbener, alenestående navne og særskilte hjelmtegn) er der kun 16-18%, som ikke synes at være kopieret fra en kendt kilde. For hovedparten af segmenterne er sammenhængen entydig.

Kort fortalt går en analyse af en våbenbog ud på at fastlægge så meget som muligt om manuskriptets historie, dets fysiske og indholdsmæssige struktur, tilhørsforholdet for de enkelte våbener, perioden for dets tilblivelse, dets kilder og eventuelle aflæggere. Desværre er det sjældent muligt at klarlægge de nævnte forhold på tilfredsstillende måde. Strukturen er forholdsvis let at beskrive og tilhørsforholdene kan man i reglen klare, hvis man kan skaffe sig det nødvendige kendskab til de forskellige områders lokal- og personallhistorie. Dateringen er særdeles vanskelig, da det er

sjældent at man har et originalt manuskript til rådighed. Oftest er der tale om afskrifter og aftegninger, i bedste fald næsten samtidige med det formodede ur-manuskript. Kilderne kan man i reglen kun gætte sig til, da der kun er bevaret ret få våbenbøger, formentlig omkring 350 fra hele det vesteuropæiske område. Kun en brøkdel af disse er trykt og dermed forholdsvis let tilgængelige. Resten må man ud til biblioteker og arkiver og selv skrive af, hvilket var hvad Raneke gjorde. Han var heldig, for de manuskripter, han var interesseret i, stammer alle fra det nuværende Belgien – og er fremstillet i tilknytning til det burgundiske hertughus og dets forløbere, som regerede området mellem ca. 1370-1480. Hertughusets arkivalier blev senere overtaget af de habsburgske kejsere, og såvel våbenbøger som diplomer og regnskaber har i betydeligt omfang overlevet enten lokalt eller i de kejserlige arkiver i Wien.

Men en ting er at man forholdsvis let kan sammenligne manuskripterne og fastlægge ligheder og forskelligheder mellem dem, noget andet er at undgå de faldgruber, som våbenbogsforskere alt for let kan falde i. Den største faldgrube er som bekendt at udtale sig selvsikkert om ting, man ikke har tilstrækkeligt overblik over.

Forfatterskab

Fænomenet, en våbenbog, er ikke en konstant. Som alt andet udvikles og ændres tilrettelæggelsen og prioriteringen af indholdet med tiden. Ser man ovenfra på de bevarede manuskripter tegner der sig et billede af, at interessen omkring 1400 (eller et par dekader før) svinger fra det

personorienterede mod det familieorienterede og at samlingerne af våbener, som en våbenbog jo består af, bliver større, mere kompleks opbyggede og sammensat af distinkte segmenter. Det medfører også at det i mindre grad er redaktørens personlige indsamling af våbener, der kommer til at præge resultatet, og mere det redaktøren kan låne fra kolleger. Det er selvfølgelig et postulat, og ikke særlig originalt. Lige fra de første våbenbøger blev behandlet af 1700-tals antikvarer har der været en fælles opfattelse af at herolder på deres rejser udvekslede samlinger af våbener. Så lad mig skærpe problemstillingen og fokusere den på senmiddelalderen, lad os sige 1370-1500, hvor de rigtig store våbenbøger med flere tusinde våbener blev til. Var det herolden selv, der var både redaktør, skriver og tegner – eller var han kun redaktør, og var det overhovedet en herold, som stod bag våbenbogen? Svaret er formentlig, at det afhænger af tid og sted. I tilfældet *Gelre* er der bevaret så mange håndskriftprøver, at der ikke kan være tvivl om hans egenhændige produktion. For *Toison d'or*'s vedkommende er det nok sandsynligt, at våbenkongen Jean le Fevre de Saint-Rémy mere var redaktør end kunsthåndværker. Og for de sydtyske våbenbøgers vedkommende har det været velhavende købmænd, som har samarbejdet med professionelle værksteder.

Så her er den første af et sammenhængende sæt faldgruber. Er det foreliggende værk resultatet af en herolds egen indsamling og produktion? I samme åndedrag, var redaktøren overhovedet herold? Eller for at komplicere sagen en anelse: hvordan arbejdede en herold i senmiddelalderen? Det engelske College of Arms fik sit første

charter i 1484, men havde mindre formelt eksisteret i næsten hundrede år, og der tegner sig et billede af at mange større landsfyrster omkring 1400 samlede deres herolde i kollegier – eller også fandt herolderne selv ud af, at når de arbejdede på samme lokalitet og for samme arbejdsgiver, så var det nok praktisk med et arbejds- og kontorfællesskab.⁵ Når man har arbejdsfællesskab er det jo nærliggende at låne fra hinanden og udveksle materiale.

Og låne gjorde man. Nærlæser man og sammenligner de ovenfor nævnte våbenbøger, er der ingen tvivl om at Bergshammars herolden har siddet med de bevarede eksemplarer af de tre bøger i hånden, ellers ville det ikke have været muligt at få våbenene overført i den eksisterende rækkefølge. Det er selvfølgelig muligt at han har arbejdet ud fra en eksakt kopi, men det er nok mindre sandsynligt. Han kan derimod meget vel have haft disse våbenbøger i uindbunden form.⁶ Man ved ligeledes at en kopist udvalgte og modificerede våbener og tekster fra sit forlæg for at ændre et personorienteret våbenbogssegment til et familieorienteret, f.eks. som Gilles le Bouvier kaldet Berry herold gjorde fra sit forlæg *Navarre*-våbenbogen.⁷

Kopiering

Men hvornår er der tale om kopiering og hvornår er der blot tale om tilfældigt sammenfald, eller om at to redaktører – lad os kalde dem herolde, for det har redaktørerne af de her diskuteret manuskripter nok været – har været ved den samme begivenhed, og refereret dem heraldisk. Et eksempel kunne være den turnering, som fandt sted ved Wismar i foråret 1386 under

protektion af Albrecht, konge af Sverige og hertug af Mecklenburg.⁸ Antallet alene gør det ikke: 24 ens ud af 24 eller 45 af 48 lyder måske sandsynligt for en kopiering, men er 102 ud af 192 (f.eks. *Bergshammars* segment 30 og *Gelre* segment 13) overbevisende eller blot sandsynligt? Faktisk er svaret ja, og et meget mindre og mere spredt sammenfald kan vise sig at bære vidnesbyrd om en sammenhæng. Kopiering sætter varige spor, hvis vi forstår at tolke dem. Men som i rigtige kriminalsager, så ligger vanskeligheden i at løfte bevisbyrden. De fleste moderne forskere har heldigvis (for dem) kunnet klare sig med indicier af vekslende kvalitet.

Der findes vel principielt tre former for kopiering: 1) den, vi moderne vesterlændinge bruger til afskrivning, fra én side, linie for linie og fra venstre mod højre – en simpel kopiering; 2) foregår principielt på samme måde, men over en opslået dobbeltside – 'over lange linier' (et eksempel er det engelske afsnit fra *Toison d'or* til *Bergshammars*); 3) sker kolonnevis, fra toppen og ned, oftest hvis blasoneringen eller skjoldene er i to kolonner. Det var den rene udgave, de mere snavsede kommer til, hvis der sker overspring, indsætninger, modifikationer – for ikke at tale om rene fejllæsninger. Udtræk af de for kopisten interessante våbener, evt. ved flere gennemlæsninger kan ske med brug af de tre ovennævnte basismetoder.⁹ Hvis det lyder kompliceret, så overvej lige hvordan 'kopien' kommer til at se ud, hvis forlægget kopieres og rekopieres flere gange – og over flere forskellige layouts. F.eks. fra en 5x5 side til en 4x4 side til en to-kolonners side. Men hvis man er heldig, og har en fornemmelse for hvilke layoutformer, der

er involveret, er der en mulighed for at påvise kopiering over et par generationer af våbenbøger, men næppe mere.

Bergshammar-herolden nøjedes ikke med at kopiere et enkelt forlæg. Ofte blan-

dede han delafsnit fra flere våbenbøger eller segmenter, eller han tilføjede hjelmtegn fra et forlæg til våbener fra et andet. Et af de tydeligste eksempler er Jülich-segmentet (no.15x, ill.1):

15b	963-966	=	4	=	GEL 33* (1127-1129 + 1275)
15c	967-990	=	24	=	ETO 4 (188-211 = 22/29, ingen navne) & GEL 33* (1130 + 1137)
15d	991-995	=	5	=	GEL 35* (1272-1277 = 5/26);
15e	996-999	=	4	=	ETO 4* (212-215 = 4);
15f	1000-1024	=	25	=	GEL 33* (1127-1168 = 22/42)
15g	1025-1043	=	19	=	GEL 35* (1271-1296 = 18/26);

Men den simpleste måde at konstatere kopiering af et nonverbalt dokument på, er at se den samme komplekse tegning gengivet i to værker. Det efterfølgende problem er så at fastlægge, hvem der kopierer fra hvem. I tilfældet hertugen af Kleves aner på hhv. fo. 47v i *Bergshammar* og fo.109v i *Lyncenich*, som afbildet i Raneke BHM side 40 og her i tidsskriftet ¹⁰, er der ikke tvivl om ligheden, men måske nok om ophavsretten. Man lad det ligge et øjeblik og lad os blot konstatere at aneopstillinger er forholdsvis sjældne i middelaldervåbenbøger, at *Bergshammar* indeholder 7 af slagsen og *Lyncenich* 23 med og uden miniaturelignende opstilling, heraf en del født mellem 1413-1427, at 7 anesæt er fælles, samt at der ikke er fundet materiale fra *Gelre* i *Lyncenich*.

En forudsætning for at kunne afgøre om der er tale om kopiering er, at de behandlede våbener er korrekt identificerede. En af de større faldgruber, som Raneke langt fra er den eneste, der er plumpet i, er at man godtager et våben, som ligner det foreliggende og tilhører det overordnede sprogrråde. Det kan godt være korrekt identi-

ficeret, men når der tales om middelalderlige våbenbøger, så er det min (og en del andres) vurdering at de herolder, som har kompileret de enkelte segmenter, har haft en ret sikker fornemmelse for de afbildede personers (familierepræsentanters) tilhørsforhold til hersker- og heroldområder. Det samme kan ikke siges om kopisterne. Her er navnene ofte forvrænget til uigenkendelighed. Så der bør anføres gode argumenter, hvis en nordtysker f.eks. ses anført i et østriger-segment. I denne forbindelse skal man også tage sig i agt for fejllæsninger og skader på forlægget. Nogle forlæg har nok allerede på 1400-tallet været 50-100 år gamle. En hyppig fejlkilde er også at felt- og figurfarver byttes om. Fejltypen kan nok findes i et vist omfang hos alle, der har kopieret lange serier af våbener – denne forfatter har i hvert tilfælde selv begået en del af dem, og fundet dem i næsten alle de bøger, som han har kontrolleret.

Overfortolkning

En mindre faldgrube er, at man skal passe på ikke at lægge for stor vægt på mindre

forskelle i blasonering og figurtegning. Raneke har – efter min mening – en tendens til at overfortolke forskelle i mindre figurer, farveangivelse og placering. Der kan være ganske store individuelle forskelle mellem hvordan en herold eller våbenmaler prioriterer – eller husker – et våben. Tilsvarende gør sig gældende med hensyn til enkeltstående tilføjelser og udeladelser. Prøv blot at se på de mange forvekslinger mellem rødt og blå og courtoisie-vending i nyere heraldiske værker.

De enkelte identifikationer må begrundes i tilstrækkeligt omfang, hvilket Raneke ikke har haft mulighed for på den til rådighed værende plads. Ser man på hans indsats må vurderingen svinge fra helt enig (f.eks. Brabant-segmentet) til ret utilfredsstillende for Østrig-segmentet, der er lånt fra *Toison d'or*. Halvdelen af de 176 østrigske våbener blev korrekt identificerede allerede i 1890 af segmentets første moderne redaktør, Loredan Larchey, og Raneke har suppleret med yderligere et dusin, mens denne forfatters foreløbige bidrag er i størrelsesordenen to snese tilføjelser og revurderinger.¹¹ Krediteringen skal tages med et vist forbehold, den er givet ud fra dokumentationsgraden. Raneke har givet haft dokumentation og identifikationer, der i flere tilfælde svarer til mine – blot med en anden stavning af navne.

Med ovenstående er et par kritiske elementer i komparativ heraldik søgt synliggjort. Dels må det afbildede våben vurderes i forhold til 'det rigtige' våben og den anførte navnebetegnelse. Dels må det overvejes om familiegrenen var levende på det formodede kompileringstidspunkt. Endelig bør variationerne mellem de sammen-

lignede våbenbøger overvejes afsnit for afsnit - stilistisk, transskription, udeladelser, tilføjelser og substitutioner. Aktuelt i Østrigs-afsnittet er spørgsmålet, hvorfra Bergshammar-herolden har de hjelmtegn, der er anført ved våbener uden navneangivelse – for medlemmer af den lavere adel. Der er basis for nogle spændende overvejelser over kilder og redaktionsteknik samt forholdet mellem *Bergshammar*, *Toison d'or* og *Gelre* – for blot at nævne den mest indlysende triade.

Relationer og datering

Datering af en sammensat våbenbog er ikke helt simpel. Det kan ikke nytte at henholde sig til enkeltfragmenter eller for våbenbogen som helhed til den traditionelle dateringsmetode: hvornår kan et våben tidligst, hhv. senest, været brugt. Hvis et segment i den undersøgte våbenbog kan påvises at være kopieret uden tilføjelser, så er det tilstrækkeligt at afgøre om forlægget er tidligere eller måske samtidigt. I tilfældet *Gelre* er der ingen tvivl om at den er tidligere end *Bergshammar*. Fremstilleren Claes Heinen var død flere år før f.eks. Sigismund 'den møntrige' af Habsburg, 1427-1496, greve af Tyrol 1439 (BHM:1304) blev født. Hans fire aner er på BHM:94r.

Hvad angår *Toison d'or* er der enighed om at hovedarbejdet må være udført omkring 1434-1440, selv om arbejdet på enkelte dele kan være genoptaget omkring tyve år senere.¹² Så væsentlige dele af *Bergshammar* må være kopieret derefter. Ser man på rækkefølgen af de enkelte segmenter i *Bergshammar* er den hverken logisk eller sammenhængende. Men deri

01	Könige	24	J	LYN 25** (314-336=23)
02	Könige & Kurfürsten	10	R	LYN 25**
03a	Kurfürsten	4	J	LYN 26** (337-385=49)
03b	Mark-/Landgrafen	7	K	- ul -
03c	Deutsche Herzogen	48	K	LYN 26**
03d	Baltische Fürsten	4	J	- ul -
03e	Deutsche Grafen	118	K	LYN 28** + ETO 2**
04	Philippe boni	5	P	LYN 41C
05	Brabant-Limburg	219	K	LYN 43** + 51** ; GEL 29**
06a	Johan I Gf Kleve	5	P	LYN 52 a (1575-1579 = 5)
06b	Kleve	35	M	LYN 52 b (= 30); GEL 36** (=12)
07	Mark	52	M	GEL 47 (1587-1612); LYN 80*
08	Wiesphalia	60	M	GEL 48 (1613-1659); LYN 79*
09	Utrecht	32	M	GEL 46 (1560-1580); LYN 78*
10	Litauen	22	M	LYN 58 (1747-1768 = 22)
11	Austria	176	C	ETO 2 (10-185)
12	Flanders	98	M	ETO 13 (496-596 = 88/101);
13	Hessen	24	M	GEL 40 (1365-1388 = 24/24);
14	Holsten	18	M	GEL 41 (1389-1406 = 18/18);
15a	Gerhard VII Hz Jülich	5	P	- ul -
15x	Jülich	80	M	GEL 33* (1127-1168=42); ETO 4 (188-211=24/29); GEL 35* (1271-1296=24/26);
16a	Arnold Hz Geldern	5	P	LYN 6 (74-78 = 5)
16b	Geldern	116	M	LYN 63 (1841-1921 = 81); GEL 34**
17	Isabelle de Bourbon	6	P	- ul -
18	Hesbaye	46	M	LYN 50 (1482-1563 = 82);
19	Hainault	85	M	LYN 71 (2400-2485)
20a	Sigismund Habsburg	5	P	LYN 53a
20b	Tirol	29	M	LYN 53* (1610-1675 = 66);
21	Köln	63	M	GEL 3 = GEL 55-96 (39/42) + GEL 37 = GEL 1309-1340 (21/32);
22	Trier	43	M	GEL 4 (97-133); LYN 46* (1416-1424);
23	Mainz	42	M	GEL 2 (13-54);
24	Stettin	15	M	LYN 57 (1732-1746 = 15)
25	Holland	89	M	ETO 6 (217-291) ; - ul -
26	Zeland	31	M	ETO 7 = ETO 292-316;
27	Bourgoigne	68	M	LYN 42 (1045-1119 = 75)
28	Luxembourg	39	M	LYN 48 (1432-1471 = 40)
29a	France (1) pairs	13	Q	ETO 9 (321-333)
29b	France (2)	104	C	ETO 10 (334-393)
30	France (3)	104	M	GEL 13 (308-499 = 102/192)
31	England	168	C	ETO 15 (690-857)
32	Scotland	42	M	GEL 19 (679-720)
33	Böhmen	46	M	GEL 5 (134-145) ; LYN 39** (966-1009 = 44)

Survey of the sources of Bergshammar: 84% of the common items belong to either Gelre, Toison d'or or Lyncenich. The segmentation follows Raneke BHM. The segments containing displays of ancestors are emphasized. * indicates partial copying, ** extraction of disparate items. The number of arms in each segment of Bergshammar is placed in column 3. Layout in column 4. M as Gelre, C as 3x4, no crests.

34	Polen	79	M	ETO 17* (866-931); LYN 34*
35	Berry	134	C	- ul -
36a	Filippo Maria Visconti	5	P	LYN 55a
36b	Milan	17	M	LYN 55 (1681-1698 = 18)
37	Lothringen	15	M	LYN 59 (1769-1783 = 15)
38a	Louis de Savoie	5	P	LYN 62a
38b	Savoie	17	M	GEL 39* (1353-1361); LYN 62*
39	Namur	24	M	LYN 74 (2647-2670 = 24)
40	Normandie	101	C	ETO 11 (394-494) = WIN 3*
41	Bretagne	79	C	- ul -
42	Hildesheim	12	M	GEL 12 (296-307)
43	Champagne	16	C	LYN 39** ; - ul -
44	Corbie	79	C	ETO 14* (624-684 = 38/61);
45	Atois	146	B	LYN 69 (2232-2384 = 153)
46a	Mecklenburg	23	M	GEL 44 (1414-1440)
46b	Rheinland	26	M	GEL 45 (1441-1471)
47	Ponthieu	39	C	- ul -
48	Vernandois	70	C	- ul -
49	Platz	17	M	GEL 6 (146-159)
50	Bayern	54	M	GEL 9 (202-234)
51	Sachsen	38	M	GEL 7 (160-199)
52	Schwaben	56	M	GEL 10 (235-265); LYN 56
53	Nürnberg	47	M	GEL 11 (266-295); LYN 64 (1922-1948 = 17/27)
54	Ungarn	34	M	GEL 14 (500-547)
55	Denmark	6	M	GEL 15 (548-555)
56	Castille	3	M	GEL 17 (635-636)
57	Aragon	41	M	GEL 18 (637-678)
58	Sveden	13	M	GEL 20 (721-732)
59	Navarre	1	-	GEL 733
60	Norge	1	-	ETO 16** = ETO 858; GEL 734;
61	Sicily	1	-	ETO 861; GEL 741;
62a	Alfonzo de Portugal	5	P	LYN 33 = LYN 738-742;
62b	Portugal	16	M	- ul -
63	Cyprus	1	-	GEL 749
64	Sicily	1	-	GEL 741; LYN 330
65	Friesland	1	-	LYN 332
66	Outremer	7	M	GEL 45** (1478-1483); LYN 25**

III. 1. Oversigt over kildeme til de 3397 våbener i Bergshammar. 84 % af de fælles våbener kan henføres til Gelre (GEL), Toison d'or (ETO), eller Lyncenich al. Gymnich (LYN). Opdelingen følger Raneke BHM. Anetavlerne er fremhævede. * betegner partiel kopiering, ** en ekstrakt af kilden. Tallene i kolonne 3 er antal våbener i det pågældende segment af Bergshammar. Layouttypen er angivet i kolonne 4, type M ligner Gelre, type C er 3x4 uden hjelmtegn.

adskiller den sig ikke fra så mange andre våbenbøger. Men, som det fremgår af ill. 1, ser det ud til at store dele er kopieret i serier af segmenter – med meget få redaktionsmæssige ændringer. Raneke var i sin tid inde på at de fem første segmenter blev fremstillet tidligere end den resterende våbenbog og at herolden havde en professionel interesse rettet mod Brabant-området.¹³ Sammenhængen mellem disse segmenter og *Lyncenich* er også mere spinkelt funderet end den er for de senere.

Som antydnet ovenfor er det umiddelbart ikke helt let at afgøre om Bergshammarherolden har kopieret *Lyncenich* eller omvendt. Det er ikke alle afsnit af *Lyncenich*, som er endelig evalueret, men en foreløbig vurdering tyder på en færdiggørelse i perioden 1440–1446, formentlig i den tidlige del. Det forhold, at der ikke er fundet sammenfald mellem *Lyncenich* og *Gelre*, peger også på at det er Bergshammarherolden, som er kopisten. Under alle omstændigheder ser det ud til at de tre redaktører af *Toison d'or*, *Lyncenich* og *Bergshammar* har arbejdet næsten samtidigt, under samme tag, og som herolder hos Philip 'den gode' hertug af Burgund, greve af Flandern, Burgund, Artois, Hainaut, Holland &c, og at en af dem har 'arvet' væsentlige dele af boet efter Claes Heinen kaldet 'Gelre' og 'Beieren', senest herold hos Willem VI († 1417), den sidste wittelsbacher-greve af Hainaut-Holland. Dobbeltgrevskabet kom under Philips administration i 1427 og blev helt overtaget i 1433.

Aneopstillinger

Der er endnu en påfaldende forskel mellem *Bergshammar* og *Lyncenich*. Forskel-

len ligger i valget af tronfølgerens hustruer. Karl 'den dristige' (1433–1477) var gift tre gange. Første gang i 1439 med Catherine de France (1429–1446), en datter af den franske konge, Karl VII. De to børn har næppe haft megen glæde af hinanden, men politisk var det en nødvendighed i forsoningsprocessen mellem Burgund og Frankrig. Så på LYN:18v bærer en engel Karl og Catherines våbener hæftede på hver sit træ med hver deres fire aner påsat som bannere. Kuriøst nok knæler englen inden for en pileflettet græsbænk af samme type som på Kleve-opsatsen i hhv. BHM:47v og LYN:109v.

Karl og Cathrine findes ikke i *Bergshammar*, ja, Karl synes end ikke nævnt hverken med våben eller navn deri. Men hans anden hustru, Isabelle de Bourbons (1436–1465) fire anevåbener findes som BHM:1165–1170 på fo.85v. Opstillingen er unik: de fire aner, Charles I de Bourbon (BHM:1165, F), Agnes de Bourgogne (BHM:1166, M), Marie de Berry (BHM:1169, FM) og Margaretha von Wittelsbach-Holland-Hainaut (BHM:1170, MM), omgiver to våbener (BHM:1167, 1168), som begge bærer Bourbons liljer og skråbjælke og den franske kongefamilies liljehjelmtegn, som også blev benyttet af husene Bourbon og Bourgogne-Valois. Det dexter våben og hjelmtegn (BHM:1167) er overmalet med en fed rød farve.

Raneke foreslår, at opstillingen vedrører Charles de Bourbon († 1456), men da det centrale våben til sinister ubetvivlet må tilhøre en kvinde af huset Bourbon tager han nok fejl heri. Men det dexter våben er kuriøst, som også noteret af Raneke, som tolker den røde feltfarve som en personlig brisure. Men da såvel skjold som hjelm og

hjelmtegn er overmalet, må forholdet anses for en annullering – men uden at det korrekte våben er malet over med en erstatning. Mit bedste bud er at pladsen er tiltænkt Karl 'den dristige', enten med et fuldt Bourgogne-våben eller med et Charolais-våben (jf. LYN:548), der er *i rødt en guld eller sølv opspringende leopard*. Dateringen er problematisk. Karl og Isabelle blev gift i 1454, men opstillingen er placeret på bagsiden af den sidste del af Geldern-segmentet og følges af et segment fra Hesbaye, et område nær Liège i den nuværende belgiske provins Brabant. Det kan være en senere indførsel på en tom side, men formæssigt passer den godt ind i helheden.

Ser man på de øvrige aneopstillinger i *Bergshammar*, der nok må antages at være nogle af de mest sikre dateringsargumenter, er der først Philip 'den gode' på fo.26v (BHM:216–220) med ordensskæden for Toison d'or fra 1430, hvilket ikke siger ret meget i denne sammenhæng. Dernæst Kleve-opsatsen på fo.47v, som gemmes lidt, og på fo.75v (BHM:958–962) Gerhard (VIII) af Jülich-Berg (r.1437–1475), som nævnt af Raneke. Lidt længere fremme, på fo.79v (BHM:1044–1048) ser vi Arnold van Egmond (1410–1473) hertug af Geldern i 1423, hvilket heller ikke bringer os nærmere på en slutdato for redigeringen. Så begynder det at blive interessant, på fo.94r er der en aneopstilling (BHM:1302–1306), som Raneke korrekt angiver som tilhørende greven af Tyrol, Sigismund von Habsburg 'den møntrige' (1427–1496), der blev erklæret myndig og regerede fra 1439. Her er der ingen tvivl om at aneopstillingen er samtidig med Tyrol-segmentet, som er hentet fra *Lyncenich*. Siden indeholder 3 bispevåbener samt våbener for 3 stor-

mænd: Arco, Völs og Kastelberg, som også findes på LYN:113r.

Tilsvarende er en del af fo.156r (BHM:2372–2376) udfyldt af anerne for Filippo Maria Visconti (1391–1447), hertug af Milano fra 1412, og en del af fo.158r (BHM:2409–2413) af anerne for Louis I (1413–1465), hertug af Savoyen fra 1440 – i begge tilfælde udvekslinger med LYN:116v og LYN:124v.

Med lidt, ikke upassende, fantasi tegner der sig nu et billede af Bergshammarherolden siddende i sit studie med et læg pergamentsark på pulten foran sig. Ved siden af ligger bl.a. *Gelre* og *Toison d'or* klar til brug, på en skammel et dusin læg med det hidtidige arbejde og på den lille svingpult er *Lyncenich* opslået på fo.52v. Arbejdet er ved at være til ende, arkene er ikke nummererede, men han er nået til forsiden af folio 228. Måske er han en protégé af hertuginde, Isabella af Portugal. Det er i hvert tilfælde Portugal, der nu er hans objekt. Problemet er det samme som mange gange før. Hvilken kilde skal han vælge. Han har formentlig tegnet aneopstillingen af fra *Lyncenich*, men der er mere plads på siden. Pergament er dyrt, dyrere end papiret, som er brugt til forlægget, så resten af siden bliver brugt til Isabellas brødre. Han må have lagt *Lyncenich* væk og taget et ark med våbener fra Portugal frem, for bagsiden er fyldt med våbentegninger – navnene blev der aldrig tid til at sætte ind, eller måske stod de heller ikke på forlægget. Aneopstillingen (BHM:3358–3362) er ikke for Isabella, men for hendes nevø, Alfonzo V (1432–1481) konge fra 1438. Hertugen af Vizeu på BHM:3365 er Isabellas bror, Henrik 'søfareren' (1394–1460).

Hvis man stadig tvivler på at *Lyncenich* er kilde og ikke aflægger, så må man overveje om der er alternativer til Aert van Berchem (fl.1439-1468) for 'h aert vâ berchem' i BHM:285 der ikke findes i hverken *Gelre* eller *Lyncenich*. Samt ikke mindst det firdelte våben 'jâ taye' i BHM:417: 1) i guld tre røde tårne, 2+3) i guld tre røde hamre, 4) i blått tre sølv søblade, der vel kun kan være for Jan van Taije herre til Goijk og Wommel, omtalt 1446 og i 1462 kammerherre hos Karl 'den dristige'¹⁴. Samlet set peger disse våbener samt opstillingerne for Sigismund af Tyrol (r.1439-1496) og Louis af Savoyen (r.1440-1465), på en redaktion omkring 1440-1446. Men man bør nok acceptere at Isabelle de Bourbon ikke er en senere tilføjelse, for det første våben (BHM:588) i segment 9 Utrecht, der ellers er kopieret fra *Gelre*, tilhører en ung teologistuderende, David de Bourgogne (1427-1496), hvis naturlige far, hertug Philip 'den gode' i august 1456 havde denne bys nyudnævnte biskop med til kapitelmødet i ordenen Det Gyldne Skind.¹⁵ I *Lyncenich* er biskoppen af Utrecht (LYN:2686) forgængeren Rudolf von Diepholtz (r.1427-1456). I *Gelre* er hjerteskjoldet ubemalet, hvilket ofte betyder at embedet er ubesat eller bestridt, som det var i perioden 1371-1379 mellem Arnold van Horn (Bp.Liège, r.1378-1389, GEL:1341) og Floris van Wevelinghoven. Det tilsvarende våben i den parallelle våbenbog *Bellenville* (BEL:886) er slægtsvåbenet for Floris van Wevelinghoven (r.1379-1393). Yderligere vidnesbyrd overlades med fornøjelse til den, der har lyst til at revidere Ranekes arbejde – gerne i form af en faksimile.

Fejltolkning

Dateringen af *Bergshammar* blev for nylig revurderet her i tidsskriftet.¹⁶ Den foreslåede periode – *slutningen af 1430'erne* – var baseret på det problematiske indhold af segment 55 Danmark samt Kleve-nerne på fo.47v, våbenet for Adolf von Kleve (nr. 2 i Kleve-segmentet), og Heymowskis kommentar til det polske segment 34.

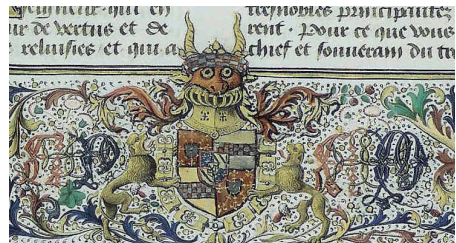
Lad os begynde med polakkerne. Den sidste del af segment 34 er en direkte afskrift fra *Lyncenich*'s segment 34 (LYN:743-798), mens de første 24 våbener formentlig er identiske med et nu forsvundet blad før LYN:53rv. De fleste våbener i begge segmenter findes også i segment 17 i *Toison d'or*. Så uanset hvad Heymowski må have af vise ord – og han har mange – om det polske segment, så er de nok relevante for *Lyncenich*, men ikke for *Bergshammar*.

For Kleve'ernes vedkommende synes der at ske en tilpasning af fakta til ønskemålet, en ikke sjælden faldgrube. Aneopstillingen er nærmest fotografisk kopieret fra *Lyncenich* fo.109v. Det kunne være den samme kunsthåndværker, der har fremstillet begge. Det kræver en del klip og hug at tilpasse serien: 47v (aner for Johan) – 48r1 (Kleve alene) – 48r2 (Kleve-Burgund) for at acceptere en rækkefølge af en knap voksen arveprins (Johan, 1419-1481) flot opsat med anetavle – hertugdømmet – og som nummer tre: den regerende hertuggreve af Kleve-Mark (Adolf, 1373-1448). En mere sandsynlig tolkning er nok: 47v med anerne for den regerende hertug (Johan) i overensstemmelse med den generelle redaktion af våbenbogen, og så i spidsen for fyrstendømmets herremænd:

48r1, hertugdømmets våben, der kendetegner suveræniteten, efterfulgt af hans yngre bror på 48r2, Adolf von Kleve (1425–1492) kaldet 'damoiseau de Ravenstein' eller junker i de samtidige krøniker. Adolf jr. blev opdraget og tilbragte det meste af sit liv hos morbroderen Philip 'den gode' som en højt værdsat hærfører og administrator. Hans våben (ill. 2) er ikke medtaget i *Lyncenich*. Hvis denne tolkning passer læseren, så må man acceptere et kopieringstidspunkt efter 1448.

Som det er vist for Kleve-opstillingen,¹⁷ så er betydningen af vidnesbyrd fra andre våbenbøger end *Bergshammar* og *Gelre* også overset for de danske våbeners vedkommende. Et tilsvarende, om end mere ufærdigt, afsnit findes i *Bellenville*-våbenbogen, fo.4v.¹⁸ Kongevåbenets udseende har en slående lighed, men Dannebrog er sat på et skjold, og ikke som et banner bag øret. Det har længe været debatteret om *Gelre* og *Bellenville* er næsten samtidige parallelle indsamlinger, eller om den ene har lånt fra den anden, men det er irrelevant for den aktuelle problematik. Det interessante er at hertugdømmet Slesvig og to adelsmænd er nævnt i *Bellenville*: Putbus og Limbek (ill.3). Da begge også findes i *Gelre* (og i *Bergshammar*), er det nærliggende at henføre det oprindelige segment til en hændelse i Slesvig på Valdemar Atterdags tid eller under Margrethes tidlige regeringsperiode. Henning Podebusk (d.1388) var jo drost og hovedmedarbejder for begge.

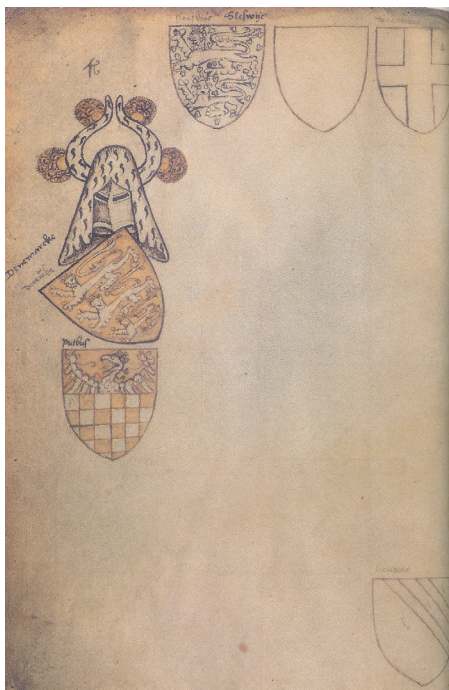
Ingen er uenig i at de tre fladtrykte trallehjelme for Albrecht Murach, Christoffer Parsberg og Otte Nielsen (Rosenkrantz) på GEL:55v-56r er senere tilføjelser. De er i øvrigt de eneste af slagsen i hele *Gelre*.

Ill. 2. Exlibris for Adolf von Kleve Herr von Ravenstein, 1425-1492, ridder af Det gyldne Skind. Våbenet er firdelt af Kleve og Mark med hjerteskind firdelt af Bourgogne-Valois og Bourgogne-ancien belagt med Flandern. Våbenet er omgivet af ordenskæde og navnetræk. Hjerteskindet er våbenet for hans morfar, Johan 'uden frygt'. Foto: Det kongelige Bibliotek, Thott 465 fo.1.

Exlibris of Adolf von Kleve dit damoiseau de Ravenstein, CTdO, 1425-1492. The arms, within the collar of Toison d'or, are Kleve qtg Mark, inescutcheon of Bourgogne-Valois qtg Bourgogne-ancien with Flanders overall.

En anelse mere interessant er det, at den samme form for trallehjelme også findes i *Lyncenich* (f.eks. på fo.2v), så man kan jo spekulere på om Lyncenich-herolden har haft fingre i *Gelre* og lige sat tre ekstra våbener ind med rødt blæk i en håndskrift med tilstræbt lighed. Han har ikke selv et segment med danske våbener. I samme artikel er der en længere diskurs om betitlingen og fraværet af Murach og Parsberg fra *Bergshammar*. Den diskussion lægger mere i de pågældende herolders arbejde end data kan bære – og den komplicerer i øvrigt tolkningen unødvendigt. De eneste i *Bergshammar*, som er betitlet riddere, eller mere korrekt 'm' for monsieur, tilhører en række franske segmenter: nr. 29b (taget fra *Toison d'or*), 35, 41 og 48 (af ukendt proveniens) – jf. ill.1. Med for længst afdøde broder Occam's barberkniv

Ill.3. De danske våbener på Bellenville, fo. 4v. Det ufærdige våben nederst til højre er Limbek. Foto: Paris, BnF.

Danish arms in armorial Bellenville, fo. 4v. The unfinished shield is for Limbek, Azure 2 bends enhanced argent.

(når alt andet er lige, bør den simpleste forklaring foretrækkes) kan man forenkle problemet. Murach og Parsberg kan være fjernet fordi de er kendt som tyskere (jf. BHM:3059 Murach og 3097 Parsberg). Podebusk må være opfattet som dansker, da hans våben ikke ses andet sted – og husk, at det er ikke Bergshammar-herolden, som har mødt ham. Men hvad så med Limbek, Rud og Uf?

Nu begynder det at blive sjovt – og lidt spekulativt. Det kunne jo være at alle de

nyere behandlinger af dette segment – denne forfatters inklusive – ikke har kunnet se skoven for bar træer. Men prøv at vende problematikken på hovedet. Trioen passer fint til 1430'erne: Henneke Hartvigsen Limbek til Nebbe (fl.1423–1467), en dattersøn til Jens Uf (fl.1377–1389) og Mikkell Rud til Vedby (fl.1429–1464).¹⁹ Sådan har vel alle læst trioen indtil nu – og gjort gevaldige krumspring for at få *Gelre* og *Bellenville* til at passe hertil.

Men er det troligt at en burgundisk herold, som i sine anetavler er næsten perfekt, ville fremhæve den ret ubetydelige herre til Nebbe i Sønderjylland med hans mødrene våben, og så placere det i nederste venstre hjørne? – næppe! Men tager man udgangspunkt i bedstefargenerationen, omkring 1380, så får man i *Gelre* en ren perlerække med drost Henning Podebusk, kongens køgemester Mikkell Rud til Skjoldenæs (fl.1387–1402), Henneke Nielsen Limbek til Torning og Gram (fl.1358–1404), en af den jyske adels hovedmænd, og Jens Uf, høvedsmand på Hammershus – lige til at kopiere over i *Bergshammar*. Otte Nielsen må være kommet med, når han alligevel stod der. Ud fra den ovenstående gennemgang synes det eneste bæredygtige konklusion at være, at *Bergshammar* er færdiggjort tidligst i 1456.

Fysisk struktur

I tilfældet *Bergshammar*, som er et velbevaret originalværk, kan endnu en analyseform inddrages, nemlig den codicologiske: hvordan er bogens fysiske struktur, herunder eventuelle forskelle i layout (den måde våbener, hjelmtegn og navne er opstillet på), vandmærker, fordelingen af læg

og blade på de enkelte segmenter, samt hvor mange personer har været involveret som skrivere og tegnere? Analyseformen er alt for sjældent brugt, f.eks. ikke for *Gelre* og kun i begrænset omfang for *Toison d'or*. Vandmærker er ikke relevante i denne sammenhæng, de findes ikke på pergament. Håndskriften varierer en del gennem bogen, men som allerede Raneke bemærkede (side 35), kan den henføres til samme person.

Raneke foretog et indgående studium af de forskellige typer layout, der er anvendt. Som det fremgår af ill. 1 har Bergshammarherolden adopteret det grundlæggende layout fra *Gelre* (type M), men anvender fire rækker à tre skjolde (type C), hvor det alene er *Toison d'or* eller en uidentificeret, formentlig fransk, våbenbog, som er kilden. For segment 45 Artois (type B, 3x3, uden hjelmtegn) har såvel *Bergshammar* som *Lyncenich* anvendt en kompliceret afskrivning af samme kilde. Men Bergshammarherolden påbegyndte sit arbejde med en helt anden idé. Han valgte at opstille fuldstændige våbener (skjold og hjelm med klæde og hjelmtegn) i to rækker à tre våbener (type K). Om det, som Raneke antyder, skyldes at disse segmenter er en tidligere kompilering, kan diskuteres. Det kan lige så godt være, at det var der han startede – med de tyske rigsfyrster og sit eget ansvarsområde. Brabant-segmentet på 219 våbener er ikke blot det største, men også et af de få med fornavne.

Som det sidste element i denne diskussion af problemerne ved analyse af midtaldernes våbenbøger, kan tilføjes, at *Bergshammar* består af 23 læg af 6–8 pergamentsark, hvilket giver en 7 cm tyk bog i octavo eller for dagens læsere: i billig-

bogsformat. Hvor et segment findes indenfor samme læg, kan man ikke sige noget om hvornår det er indføjjet. Læggene kan være indbundet i mere eller mindre tilfældig rækkefølge og f.eks. anetavler på en enkelt side kan være malet på en fri ende-side, og først sat sammen ved indbindingen. Men i syv tilfælde går et afsnit hen over to læg, så f.eks. det tredje og fjerde læg indeholder Brabant, Kleve og begyndelsen af Mark, mens det femte har slutningen af Mark, Westfalen, Utrecht (med biskop David fra 1456) og Litauen (en fuld kopi af det tilsvarende segment i *Lyncenich*). Tilsvarende går segment 16 Geldern, 27 Bourgogne, 32 Skotland, 46 Mecklenburg og 50 Bayern hver over to læg. Sammenholdt med rækkefølgen af segmenterne i forlæggene tyder det på, at *Bergshammar* er produceret over en ret kort periode, formentlig i midten eller slutningen af 1450'erne, i et atelier (eller i et heroldkollegium) – og hovedsagelig ved kopiering og omredigering af ganske få kilder, som den eller de involverede har ejet eller lånt i 'huset'. Det er enestående, at af de ganske få originale våbenbøger, der har overlevet næsten 600 års ejerskifter, krig og glemsel, har fire af de smukkeste engang ligget på samme bord.

Noter og henvisninger

1. Jan Raneke: *Bergshammarvåpenboken – En medeltidsheraldisk studie*. [Raneke BHM] – Lund 1975.
2. Personlig meddelelse fra Jan Raneke. Figuren er på Raneke BHM 50. Den fuldstændige redegørelse for det engelske segment og dets afledninger findes i Steen Clemmensen: *Reminiscences from a wedding? The English*

- section of the Toison d'or, *Actes du 24e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique*, Besancon 2000, as: *La Vie Généalogique* (2002) 29:77-84 ; samt i Steen Clemmensen: The English in the Golden Fleece group of armorials. *The Coat of Arms* (2006) 211:11-44.
3. Christiane van den Bergen-Pantens: *Gelre, BR Ms 15652-56*. [Bergens GEL; Adam GEL] – Leuven 1992, introduction, B/W facsimile, og kommentar af Paul Adam-Even som trykt i Archives Héraldiques Suisses, 1961-1968. Michel Pastoureau et Michel Popoff, *Grand armorial équestre de la Toison d'or, fac-similé du manuscrit n° 4790, propriété de la Bibliothèque nationale de France, conservé par la Bibliothèque de l'Arsenal*, I-II [P&P ETO = Pastoureau ETO]. - Saint-Jorioz 2001. Findes også som CD-ROM fra BnF. Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, Ms.II.6567 'Armorial Lyncenich' [LYN], urigtigt betegnet Gymnich ud fra Paul Adams fejllæsning. En kritisk udgave af dette 1400-tals manuskript er under udarbejdelse af E. de Boos and S.Clemmensen.
 4. Steen Clemmensen: The armorials – groups and relations, *Proceedings of the 26th Congress of Genealogical and Heraldic Sciences, Bruges, September 2004*, side 163–173 [Clemmensen A].
 5. Clemmensen A 170.
 6. Steen Clemmensen: Pragtfuld udgave af et ufuldendt pragtstykke, *Heraldisk Tidsskrift*, 2002, 86:276-281[Clemmensen PU, anmeldelse af P&P ETO].
 7. Clemmensen A 167.
 8. Michel Pastoureau et Michel Popoff, *Armorial Bellenville – BnF ms.fr.5230*, [Pastoreau BEL] - St.Jorioz 2004. Anmeldt af Steen Clemmensen i *Heraldisk Tidsskrift* (2004) 90:458-461 med omtale af de danske våbener deri. Turneringen er nævnt i Raneke BHM 58 og tilsvarende våbener findes på BEL:166–185, GEL:721–732, og LBQ:3419–3431 (*Armorial Le Blancq*, Paris, BnF, ms.fr.5232, formentlig kopieret fra BEL). De svenske våbener, der formentlig stammer fra Wismarturneringen er beskrevet i Henrik Klackenberg: Svensk medeltidsheraldik i Berghammars vapenbok, i: Dahlbäck & al.: *Medeltidens mångfald. Studier i samhällsliv, kultur och kommunikation tillägnade Olle Ferm*, pp.213-226, Stockholm 2008.
 9. Eksempler kan ses på www.armorial.dk.
 10. Nils G. Bartholdy: Bergshammar og Gelre. Et bidrag til en mere præcis datering af Bergshammar-våbenbogen. *Heraldisk Tidsskrift* (2008) 97:297–302; fo.47v på side 301.
 11. Steen Clemmensen: *Ordinary of Medieval Armorials*. – SHS, København 2006, CD-ROM. Segmentet kan ses på www.armorial.dk eller P&P ETO som ETO:11–186 = BHM:642–817.
 12. Dateringen af *Toison d'or* er diskuteret i Clemmensen PU, se note 6.
 13. Raneke BHM 69.
 14. J-Th. de Raaadt: *Sceaux armoirés des Pays-Bas et des pays avoisinants*. – Bruxelles 1898–1903, bind 4, side 10–12.
 15. F. de Gruben: *Les chapitres de la Toison d'or à l'époque bourgignonne (1430–1477)*, side 279–280. – 1997.
 16. se note 10.
 17. Opstillingen af Kleve-anerne på BHM:47v og LYN:109v er afbildet i Raneke BHM 40.
 18. Pastoureau BEL, se note 8 for fuld titel. Våbenbogen er tidligere udgivet af Léon Jéquier, *Cahiers d'Héraldique*, vol.5 – Paris 1983.
 19. Danmarks Adels Aarbog 1908:356–375 (Podebusk/Putbus); 1912:432–445 (Rud); 1902:263–274 (Limbek); Raneke: *Svenska medeltidvapen*, 1982, 1:126 (Uf).

Summary

A single table of numbers in the thesis of the late Jan Raneke on the *Bergshammar* armorial not only kindled my interest in medieval heraldry, but it also taught me to be aware of pitfalls. The table concerned the English segment and its putative sources *Toison d'or* and *Lyncenich*, and Raneke was led to propose an unknown armorial as their common source. A simple slip of entering all items from the *Toison d'or* precluded the correct identification.

Several possible pitfalls which might be encountered when analysing medieval armorials are examined and examples are drawn from the *Bergshammar* and its three still extant sources: *Gelre*, *Toison d'or* and *Lyncenich*, all of which must have been available at the same time. Of the 3420 units (arms, names alone and separate crests) in BHM only some 16-18% might come from other sources, and of these, the 219 brabantians might belong to the editor's own 'province'.

Some other findings of Raneke can be amended. The work on the armorial was most likely performed by one scribe-painter, probably a herald, and the segments added in the order they have today. Several segments straddle more than one quire and though the handwriting appears to vary, the major characteristics are similar when whole segments are examined. The work must have been completed shortly after 1456, the year when David de Bourgogne became Bishop of Utrecht and two years after the marriage of Charles 'le téméraire' and Isabelle de Bourbon.

There have been some controversy regarding the Danish segment and its relation to *Gelre*. Most writers have placed at least some of the arms around 1430 or around 1448. A closer examination indicate that it was copied from the *Gelre*, that the arms belong to c.1380, except for the three items with grilled helmets on *Gelre* 55v, which might have been added by the herald responsible for *Lyncenich*.

Heraldica varia

Islands våpen i våpenbok fra 1690-årene

Guðný Jónasdóttir har i artikkelen “Det islandske falkevåpen – bakgrunn og historie”, *Heraldisk Tidsskrift* 10:92 (2005), s. 57–71, publisert en artikkel om de islandske våpen. Hun har blant annet konkludert med at det islandske våpen gjennomgikk en forandring under Christian 4.s tid, da den utflatete torsk ble tatt i bruk. Artikkelen er illustrert med avtrykk av et segl fra 1593 og et rentegnet våpen fra 1944. Dette siste våpen var i rødt felt en kronet hvit utflatet og hodeløs torsk.

Det er sjelden Islands våpen figurerer i de nordiske våpenbøkene. I en av Friderich Rostgaards († 1745) mer enn 40 genealogisk-heraldiske håndskrifter som ble lagt ut for salg 1726, fantes et heraldisk håndskrift med 502 danske og norske adelsvåpen, etterfulgt av 211 norske adelsvåpen, 24 grevelige våpen med mere og avsluttes med 53 våpen for den danske stats provinser og kjøpsteder (*Bibliotheca Rostgardiana*, 1726, nr. 971 og Joachim Wieland: *Nye Tidender om lærde og curieuse Sager*, 1726, s. 7–11, 19–20). Våpenboken tilhører nå Det Kongelige Bibliotek, dit den kom 1803 med Peter Uldalls samling (Uldalls samling, 4° nr. 479). Denne våpenboken skal ifølge Det Kongelige Biblioteks katalog (*Catalogus Manuscript. in biblioth. Uldalliana*. 4°, side 238) være forfattet av en student Ole Hermansen Nysted i 1687–88: “*Heraldica*. 479. Friderich Rostgaards Vaabenbog, eller en Samling af Danske og Norske Vaabener, som en Student Ole Nyested, ellers kaldet Döve Ole, haver mahlet i Aarene 1687 og 1688, paa Frid. Rostgaards Bekostning.”

Islands våpen på 1690-tallet: i rødt felt en gul, kronet, utflatet og hodeløs torsk. På skjoldet en gull krone med røde og blå edelstener.

Kataloginnførselen ser ut til å være forfattet først 1803 eller kort etter, og synes noe uriktig. Jeg vil heller tro at Ole H. Nysted, student fra 1689, malte denne våpenboken i slutten av 1690-årene, da han trådte i Friderich Rostgaards tjeneste. Oles lønn var 1 skilling og en hvide for hvert våpen. Det islandske våpen finnes på side 235 og inneholder, i motsetning til de tidligere avbildede våpnene, også en diger krone med edelsteiner hvilende på skjoldet. Strukturen i fiskebeina trer også tydeligere frem.

Ole H. Nysted har under sitt arbeid særlig anvendt de heraldiske samlingene til Friderich Rostgaard og assessor Iver Hirtzholm († 1693) og ellers håndskriftene i UB København i Tri-

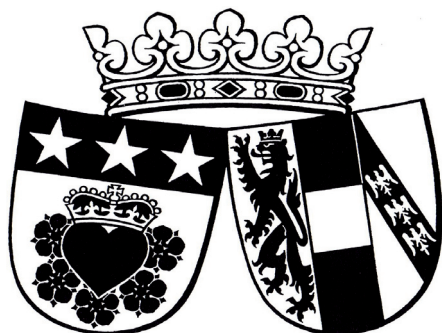
nitatiskirken, kanskje spesielt donasjonen til Peder Hansen Resen († 1688). Siden samlingene i Trinitatis brant 1728 er det neppe mulig å peke ut forelegget for Oles gjengivelse av Islands våpen i denne våpenboken, med mindre det senere skulle vise seg å være tatt fra et trykt kartverk.

I Rostgaards våpenbok er torsken gul. Guðný Jónasdóttir opplyser at torsken hadde vært hvit like siden tidlig på 1600-tallet, og viser her til illustrasjoner i trykte utgaver fra 1688 av Landnåmsboken og Islendingaboken. Riktignok gjengis våpen i den slags kildeutgaver som uilluminerte kobberstikk, men hun kan jo ha truffet på eksemplarer av de trykte verkene med illuminerte bilder. Birger Thorlacius har i artikkelen "Islands våben" i *Heraldisk Tidsskrift* 6:50 (1989), s. 457–461 en opplysning om at torsken var i sølv da den i 1820 ble plassert inn i det danske kongevåpen.

Tore H Vigerust

Nyindstiftet nordisk pris uddelt for første gang

Walburga von Habsburg-Lothringen, gift med den svenske greve Archibald Douglas og bosiddende i Sverige, har indstiftet en pris, Prix Dr. Walburga von Habsburg, der kan gives for en fortjenstfuld publikation om heraldik med tilknytning til Skandinavien. Den administreres af "Confédération Internationale de Généalogie

Alliancevåben for greveparret Archibald og Walburga Douglas. Tegnet af Bengt Olof Kälde i 1992.

et d'Héraldique" og er blevet tildelt Rigsarkivets heraldiske sagsbehandler, seniorforsker Nils G. Bartholdy for bogen *Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-)konger indtil 1536*, udgivet af Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Walburga von Habsburg-Lothringen er datter af Østrig-Ungarns sidste Kronprins, Ærkehertug Otto. Hun spillede en fremtrædende rolle som international sekretær, da jerntæppet mellem Østrig og Ungarn forsvandt i 1989. Bengt Olof Kälde tegnede i 1992 alliancevåbenet for greveparret, med stamvåbenet for slægten Douglas og Habsburg-Lothringens våben under en svensk grevekrone. Om dette, se *Heraldisk Tidsskrift* nr. 67, 1993, s. 330-332.

Ronny Andersen

Heraldisk litteratur siden sidst

Franske connétabler og maréchaller

Arnaud Bunel: *Armorial illustré des Connétables et des Maréchaux de France – du XIe siècles à nos jours* -. Editions SIBA. 2005, 472 s. ill., 19 x 24 cm.

ISBN 2-35222-000-9. Norske kr. 798,-.

Jean le Feron: *Les armoiries des connestables, grands maîtres, chanceliers, admiravx, mareschavx de France & preuosts de Paris, depuis leur premier établissement iusques au treschrestien roy de France et de Navarre Louys XIII.... Oeuvre premierement composé... par Iean le Feron, et depuis reveu [!], corr. et augm. en ceste derniere ed., par Claude Morel. Paris, Charles fils de Claude Morel, 1628. Fl. pag. ill.*

For et par år siden kjøpte jeg Bunel. Imidlertid har vi her ved Universitetsbiblioteket i Trondheim det gamle, fine verket le Feron. Det kom i sin tid som gave til Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Bibliotek. I dag er det ett av klenodiene ved Gunnerusbiblioteket, som er underavdeling av Universitetsbiblioteket i Trondheim og inneholder bl.a. de gamle samlinger ved Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Bibliotek.

Men hva er connétabler og maréchaller av Frankrike? Connétable er fransk, og kommer av det latinske comes stabuli, constabulus, d.v.s. stallmester. Fra slutten av den romerske keiser-tid var det en høyere embetsmann, som hadde oppsynet over de keiserlige staller, anførte rytteriet eller hadde andre høye statsembeter. Embetet ble overtatt av frankerne etter at disse

hadde erobret Gallia. Under karolingerne var connétable bare kongelig stallmester, samt av og til hærfører. Connétablen organiserte også reiser for kongen. Videre var han assistent for sénéchalen (øverste hoffembetsmann, men også med politiske og andre administrative verv). I 1191 unnlot kong Philip August å besette sénéchal-embetet, og dette embedet forsvant.

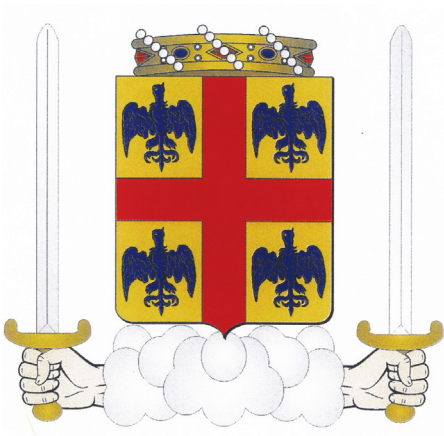
I min artikkel om *Den eldste personheraldikk i Norge* i Heraldisk Tidsskrift 9:88, 2003, s. 321–353, betegner jeg den norske drottsete også som senescallus.

Connétablens maktområde ble etterhånden utvidet betydelig, og ved midten av 1200-tallet var Connétable de France landets høyeste embetsmann. Han stod i rang kun under kongen, hadde overbefalingen over de kongelige tropper og utøvet i krig nesten en romersk diktators myndighet. Kongene så derfor med misunnelse på deres makt, og da François de Bonne, som var seigneur og hertug av Lesdiguières og pair av Frankrike, døde i 1626, opphevet kong Ludvig XIII embetet etter råd av kardinal Richelieu. Embetet passet ikke inn i det eneveldige system.

Arnaud Bunel starter sin liste over connétabler med Thibaut de Montmorency, som ble Connétable de France i 1083. Det er meget mulig at det er riktig. Men når han gjengir hans våpen, d'or, à la croix de gueules, d.v.s. i gull et rødt kors, synes jeg vi bør ta det *cum grano salis*. Vi har da vel ikke egentlig heraldikk så tidlig?

De to neste, Gaston de Chaumont (connétable 1107) og Hugues "le Borgne" de Chaumont (connétable 1118), har ikke fått noe våpen.

Så kommer Mathieu 1er de Montmorency

Våpen for Mathieu 1er de Montmorency. Connétable de France (1138).

(† 1160) (connétable 1138). Han fører Montmorency-våpenet, men med en blå *alérion* i hver av de fire cantonene. En *alérion* er en ørn uten nebb og føtter. De føres aldri enkeltvis. Han er utstyrt med krone som baron eller seigneur. Men har man virkelig kroner av den type så tidlig som i 1138?

Nr. 5, Simon de Neauphle-le-Château (connétable 1150) er uten våpen, mens nr. 6, Raoul 1er de Clermont (connétable 1165) fører, de gueules, semé de trèfles d'or, à deux bars addossés du même, brochants sur-le-tout. D.v.s. i rødt felt strødd med gull trekløver og over det to addoserte gull barber. Barbe *Barbus* er en benfiskslekt i karpfamilien. Flodbarbe, *Barbus barbus*, finnes i Mellom-Europa, men ikke i Norge. Mange små barbe-arter er brukt som akvariefisk. Barben er et populært våpenmotiv i Frankrike.

En slektning, Messire Renauld eller Raoul de Cleremont, dict de Neelle, Connestable de France, l'an mil trois cens trente quatre [1334], du temps du Roy Philippes de Valois: ..., førte også rødt felt strødd med gull trekløver og over

det to addoserte gull barber. Men som differensiering en blå turnerkrave. Se min artikkel *Blasonering av norske kommunevåpen* i Heraldisk Tidsskrift 9:84, 2001, s. 129–147. Der har jeg på side 132 hans våpen fra le Feron. Men Bunel har ikke denne connétable i sitt verk. Men han har andre av samme familie, for eksempel Jean de Clermont-Nesle, Maréchal de France (1352), som fører akkurat samme våpen som Renauld eller Raoul de Cleremont, dict de Neelle, d.v.s. med blå turnerkrave.

Imidlertid, le Feron starter sin rekke med connétabler i år 562 med Landregesile Lantegraue Haffie, & de present de Hesse, Duc & Maistre de la Cheualerie de France, de temps du Roy Clotaire premier du nom,... Et portoit pour armes d'azur au Lyon facé d'argent & de gueulles, armé, lampassé & couronné d'or. Dette er selvfølgelig landgreven av Hessen som fører i blått en løve fem ganger bjelkevis delt av sølv og rødt og med gull klør, tunge og krone.

Så følger en rekke med 47 connétabler, som alle har våpen, frem til Dreux IV de Mello, seigneur de Saint-Bris, connétable de France 1193. Han finner vi igjen som nr. 7 hos Bunel.

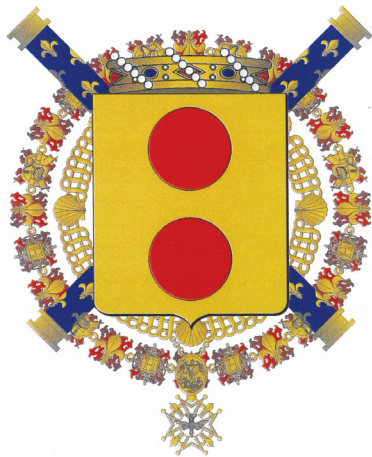
Det kan jo være riktig at vi har connétabler helt fra 500-tallet. Men de var sikkert uten våpen. Imidlertid vi skal ikke le for meget over alle disse våpnene. Man mente antagelig fremdeles på 1600-tallet at heraldikken var like gammel som menneskeheten.

I L'Armorial le Breton, som er utmerket anmeldt av Steen Clemmensen i Heraldisk Tidsskrift, bind 10, nr. 91, 2005, s. 52–55, finner vi våpen for Jesus, Hector av Troya, Julius Cæsar, Alexander den store og kong David, bare for å nevne noen.

Imidlertid, for Dreux de Mello og frem til François de Bonne (1543–1626), som er den siste connétable, nevner le Feron 40 connétabler,

Våpen for François de Bonne. Maréchal Général (1621) og Connétable de France (1622). Han var den siste Connétable de France.

Våpen for Pierre de Montesquiou. Maréchal de France (1709). Her med markskalkstaver og Ordres du Roi (1724) (Saint-Esprit + Saint-Michel). Han har bare fått baronkrone, men var greve.

mens Bunel bare har 30. Jeg kan nevne at Messire Gaultier, ou Gaucher de Crecy og Messire Renauld, ou Raoul de Clermont, dict de Neelle, finner vi i min artikkel *Blasonering av norske kommunevåpen* i Heraldisk Tidsskrift 9:84, 2001, s. 129–147, og med illustrasjon fra le Feron. De finnes ikke hos Bunel. Men Bunel har da heller ikke le Feron i sin litteraturliste. Er det bare her i Trondheim man har le Feron? Finnes den ikke i Nasjonalbiblioteket i Paris?

Vi går så over til les Maréchaux de France. Marskalk (middellavtysk marschalk, tysk Marschall, gammelhøytysk marahscalc, egentlig heste-stalltjener, fransk maréchal) var i eldre tid i Vest-Europa en embetsmann med lignende funksjoner som marsk i middelalderen i Danmark og Sverige. Det var den embetsmann som hadde det øverste styre av krigsvesenet. Marsk er forkortelse av marskalk.

I Frankrike utviklet embetet seg av conné-

tablen og ble brukt senere med forskjellige variasjoner, for eksempel Maréchal de France. Men vi har også tittelen Maréchal de Camp, som ikke må forveksles med Maréchal de France. En Maréchal de Camp hadde med troppenes underbringelse å gjøre og med anvisning av deres plass i slagorden. Den har ikke samme høye verdighet som Maréchal de France, som er høyeste militære verdighet i Frankrike.

Alexandre Dumas den eldre har i sitt siste verk, i siste kapittel, om de tre musketerer (Le vicomte de Bragelonne) tatt seg den dikteriske frihet å utnevne d'Artagnan til Maréchal de France. Det riktige er at Charles de Batz ble født 1623 som sønn av Bertrand de Batz, seigneur de Castelmor og Françoise de Montesquiou, og tok navnet d'Artagnan etter en eiendom i morens familie. Han er altså en historisk person, som ble greve og løytnant for første kompani av kongens musketerer i 1667. I 1672 ble han

Våpen for Carl Johan Bernadotte, konge av Sverige og av Norge. Her som Maréchal de l'Empire (1804) og fyrste og suveren hertug av Pontecorvo.

Våpen for Josias von Rantzau, som Maréchal de France (1645). Med grevkrone.

Maréchal de Camp, og forekommer altså verken hos Bunel eller le Feron. Han falt i 1673 ved beleiringen av Maastricht, Nederland.

I 1661 fikk d'Artagnan ordre av kong Ludvig XIV om å arrestere Nicolas Fouquet (1615–1680), surintendant des finances (finansminister). I følge Rietstap førte Fouquet som våpen i sølv et oppreist rødt ekorn (egern, ekorre). Som nr. 250 hos Bunel finner vi Charles Louis Auguste Fouquet (1684–1761), som ble Maréchal de France i 1741. Han førte det samme våpen som Nicolas Fouquet.

Imidlertid ble d'Artagnans slektning på morssiden, Pierre de Montesquiou (1640–1725), Maréchal de France i 1709. Men først var han blitt Maréchal de Camp i 1691 og generallojtnant i 1696. Jeg reagerer på at Bunel bare gir ham krone for baron eller seigneur. I følge Grand Dictionnaire Encyclopédie Larousse var han nemlig greve.

Rekken med Maréchaux de France (Ancien Régime) starter med Albéric Clement, Maréchal de France ca. 1190, og går frem til Jean-Baptiste Donatien de Vimeur, Comte de Rochambeau, Maréchal de France 1791.

Vi har 1er l'Empire, hvor det het Maréchal de l'Empire fra 1804 til 1815, og Restauration 1816–1830, hvor det igjen het Maréchal de France. Så har vi Monarchie de Juillet 1830–1848, 2e République 1848–1852, Second Empire 1852–1870 og 3e République 1870–1940. Her finner vi bl.a. generalene Joseph Jacques Césaire Joffre og Ferdinand Foch, kjente størrelser fra første verdenskrig. Dessverre er begge uten våpen, men de har storkors av Æreslegionen.

Til slutt har vi 4e République 1946- og 5e République 1958. Her finner vi Pierre Marie Koenig. Han var født i 1898 og døde i 1970. Men han ble Maréchal de France (1984 – à titre posthume). Her kjennes heller ikke noe våpen.

Imidlertid er han også storkorsridder av Æreslegionen.

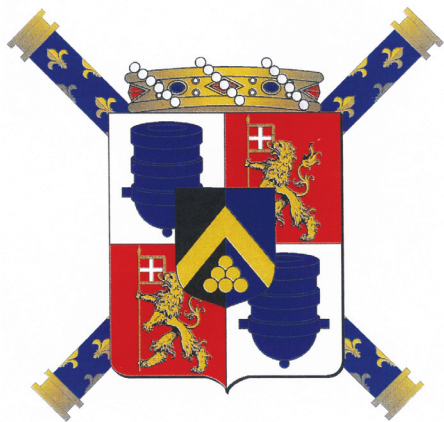
For oss svensker og nordmenn kan jeg nevne at under 1er l'Empire finner vi som nr. 302 Jean-Baptiste Jules Bernadotte (1763–1844), Prince et Duc Souverain de Pontecorvo, puis Prince Royal de Suède, puis Roi Charles XIV de Suède et de Norvège, Maréchal de l'Empire 1804. Han har heldigvis sluppet den tåpelige hatten som ble brukt under det første keiserdømme, men har fått krone på skjoldet.

Carl Johan ble en populær konge i Norge, og kunstnere i Norge hadde Bernadottes bevågenhet.

For våre venner danskene kan jeg nevne at som nr. 179 finner vi Josias von Rantzau (1609–1650) som ble Maréchal de France i 1645. Han hørte til linjen Breitenburg, og i følge Danmarks Adels Aarbog 1930, 2. afdeling, side 46, var han litt av en eventyrer. Han rømte hjemmefra og tjente under Prinsen av Oranien, 1627 immatrikulert i Leyden og kom derefter i dansk tjeneste. Han deltok som svensk kaptein i beleiringen av

Johann Nicolaus greve Luckner (1722–1794). Maréchal de France (1791). – Stikk av Boilly efter maleri av Couder.

Våpen for Johann Nicolaus greve Luckner. Maréchal de France (1791).

Andernach, i keiserlig sold under Aldringer i stormen på Mantua i 1630. En annen dansk adelsmann Claus von Ahlefeldt deltok i den samme storm. Se min lille notis *Forbygging av hjelmtegn* i Heraldisk Tidsskrift 6:59, 1989, s. 450.

Josias von Rantzau må ha oppsøkt steder der det var krig på gang og tjent under forskjellige krigsherrer. Ved beleiringen av Arras i 1640 mistet han en arm og et ben, men ble så Maréchal de France i 1645. Etter et kort opphold i Bastillen (februar 1649 - januar 1650), døde han 4. september 1650. Bunel har forsynt ham med grevekrone. Har han vært fransk greve?

Men en jeg er sikker på var greve, er Johann Nicolaus Luckner (1722–1794). Han ble i 1778

naturalisert som dansk adelsmann og opphøyedes i 1784 til dansk greve. Han var av tysk borgerlig avstamning og hadde en spennende militærkarriere. Som rytterfører i den østerrikske arvefølgekrig og i hannoveransk tjeneste i syvårskrigen utmerket han seg. Snart etter gikk han i fransk tjeneste og ble Maréchal de France i 1791. Han ble for en kort tid betrodd kommandoen over Rhin-arméen og senere over Nordarméen. Dessverre hadde han ikke bare hell med seg. Han seiret i 1792 over østerrikerne i slaget ved Longwy (fransk by tett ved den belgiske grense), men ble i 1793 stilt for en revolusjonsdomstol, anklaget for et formentlig fremskyndet tilbaketog. Han ble arrestert av konventet, dømt og guillotinert 4. jan. 1794. Dommen ble året etter i konventet erklært for ugyldig og hans formue ble gitt tilbake til hans eldste sønn. I 1792 ble Marseillaisen tilegnet ham av Rouget de Lisle.

Johann Nicolaus Luckner, som vi vet var greve, har Bunel bare forsynt med baronkrone og gitt ham bare tittel av baron.

Et senere slektsmedlem, Felix Graf von Luckner (1881–1966), førte som tysk Korvettenkapitän (orlogskaptein på norsk, eller rang som major) under første verdenskrig en resultatrik handelskrig i Atlanterhavet og Stillehavet med seilskipet (fullrigger) ”Seeadler”, utrustet som hjelpekrysser. Etter at skipet var forlist ved Selskapsøyene, kom han i australsk krigsfangenskap. Han skrev ”Seeteufel; Abenteuer aus meinem Leben” (1921).

Vi får videre Annexes med forklaringer og illustrasjoner av marskalkstaver, kroner, ordener osv. Videre er det en liste med blasonering av alle våpen fra 1 til 371 og med opplysninger om de enkelte personer. Til slutt har vi bibliografi og index. Alt dette virker jo flott. Men som nevnt, jeg savner le Feron i bibliografien.

Harald Nissen

Omslaget viser et udvalg af frisk tegnede bispevåbener. Foto: Verlag Schnell & Steiner.

Bispevåbener fra det tysk-romerske rige

Erwin Gatz (Hg.): *Die Wappen der Hochstifte, Bistümer und Diözesanbischöfe im Heiligen Römischen Reich 1648-1803*; Verlag Schnell + Steiner, Regensburg 2007; 21x28 cm, 680 sider, 479 + 26 farve/s-h illustrationer, indb., ISBN 978-3-7954-1637-9. Pris 128,- Euro, portofrit, via www.schnell-und-steiner.de

Den romersk-katolske kirke har på godt og sommetider mindre godt præget navnlig Vesteuropas historie og kunsthistorie – og selv om dens dominans i de nordiske lande forsvandt med reformationen kan man stadig se og nyde de mange arkitekturmæssige og kunstneriske spor, som findes i vore kirker. Ganske anderledes ser

Et eksempel fra bogen: Karl Ferdinand af Polen (Vasa), d.1655, flystebiskop af Breslau 1625–55 og biskop af Plock 1644–55. Våbenet er firdelt: Breslau og Schlesien med hjerteskjold af Polen-Sverige med pålagt Vasa-våben.
Foto: Verlag Schnell & Steiner.

det ud syd for Østersøen. Der har katolicismen beholdt indflydelsen og løbende sat sine spor over det store område fra Polen over Midt- og Sydtykland – og så forbigår vi stiltfærdigt størstedelen af landene syd for Alperne og Pyrenæerne, da de ligger uden for denne bogs område, som er det tysk-romerske kejserdømmes udstrækning fra religionskrigenes ophør med Den westfalske Fred i 1658 til rigets opløsning i 1803. Om Ribe i nord bør medtages, kan man som dansker nok betvivle, men her er bispesædet medtaget, og det behandlede område følges sydpå til Milano og Zagreb, samt fra Königsberg/Kaliningrad og Esztergom i øst til Lyon og Gent i vest.

Mange af de markante spor er heraldiske. Heraldikken har altid været en af de mest kon-

cise og effektive måder at udtrykke sin selvbevidsthed på. Der kan kun være få turister i Rom, der ikke lægger mærke til de mange pave- og kardinalvåbener i kirkerne og som ikke for sig selv nikker gen- og anerkendende næste gang våbenet dukker op. Og selvbevidste var fortidens bisper, ikke blot i kraft af deres embede, men navnlig på grund af deres afstamning. Det har altid været muligt at gøre karriere i den katolske kirke (som i andre bureaukratiske sammenhænge) med flid, energi og et godt hoved, men god afstamning og gode forbindelser har aldrig været en hindring. Slet ikke når et bispesæde var tæt knyttet til den lokale landsfyrste eller stormandsfamilie. En onkel på bispestolen eller på et ærkesæde alle med kardinalhat har heller ikke været hæmmende. Ud over det heraldiske giver bogen mulighed for et til tider underholdende studium af karriereudvikling. Følg blot sammenhængen mellem fødsels- og udnævnelsesdato.

Men det heraldiske er bogens kerne, og den slutter sig fornemt til den tradition for at beskrive katolsk kirkelig heraldik som omfatter Galbreath's *Papal Heraldry* (1972), og den nylig afdøde Michael McCarthy's *Armorial Sedium* (2001) og *A manual of ecclesiastical heraldry* (2005) – for blot at nævne et par enkelte.

Redaktøren, Erwin Gatz, kirkehistoriker og rektor for Campo Santo Teutonico i Rom, har samlet tre kompetente medarbejdere: Clemens Brodkorb, arkivleder for den tyske jesuiterprovins i München; Reinhard Heydenreuter, forskningsleder ved Bayerisches Hauptstaatsarchiv; og tegneren Heribert Staufer, der står for de mange smukt nytegnede våbener. Bogen er tilrettelagt alfabetisk efter bispedømmerne, med et funktionelt register, og hver biskop, der er angivet med navn og embedsperioder, har fået sit sammensatte embeds- og familievåben nyttegnet ud fra segl, gravmæler og anden relevant

dokumentation. Forfatterne har udover arkivalier samlet 1000 fotografier som arbejdsdokumentation. Anmelderen havde gerne set at noget af denne dokumentation og originalmaterialet var blevet afbildet, men det har ligget udenfor det stramme – og egentlig rosværdigt holdte koncept. Alle våbener er blasonerede i et letforståeligt sprog og forsynet med korte relevante noter og referencer. Så vidt anmelderen har kunnet kontrollere stikprøver, har de afbildede våbener og oplysninger været korrekte. Når det er sagt, så kan man jo være skeptisk over for enkelte kommentarer, f.eks. om Olmütz' våben med 'i rød, tværdelt, fire sølv spidser i øverste og to sølv spidser i nederste felt' er afledt af Schaumburg og Holsten's nældeblad.

Ud over at være en fremragende oversigt over det tysk-romerske områdes bispevåbener er værket også et glimrende supplement til andre værker med våbener for områdets dominerende familier. Kig i det før turen går til Ungarn, Polen eller Schweiz og bliv beriget – eller nyd heraldikken og udforsk de egne, vi her kender alt for lidt til kulturelt såvel som heraldisk.

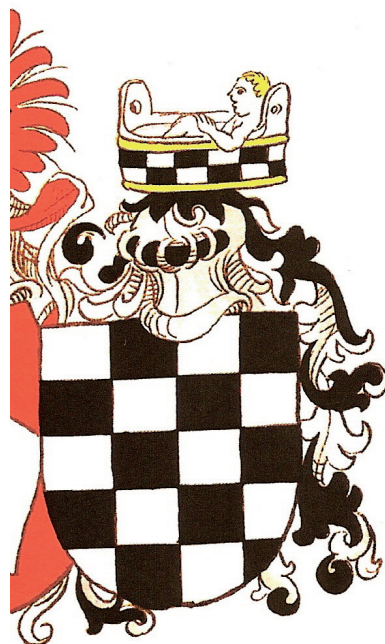
Steen Clemmensen

Kan Conrad Grünenberg forbedres?

Maurice Grinberg: *Armorial Conrad Grünenberg Wappenbuch*. Association DAUPHIN. Paris. 2005. Indbundet. Ca. 350 sider (ikke pagineret). Indledende afsnit på fransk. Ca. 2.000 våbener gengivet i farver. Pris: €600,00.

Det franske selskab *Documents & Archives à l'usage de Publications Héraldiques, Iconographiques et Numismatiques* (DAUPHIN) har i løbet af de seneste år foranstaltet en række ny- eller genudgivelser af gamle heraldiske værker bearbejdet af den heraldiske entusiast Mau-

afnek
von Baden
zu Liel

Våbenet for Baden med sin tydeligt talende hjelmfigur i Grünenbergs streg.

rice Grinberg. Der er ikke tale om egentlige faksimiler, men om udgivelser, hvori våbenfremstillingerne er bearbejdet ved hjælp af digital teknologi.

Det største af disse værker er en reproduktion af den ene af to eksisterende originaler af Conrad Grünenbergs kendte våbenbog, den vel nok største kendte våbensamling fra sengotikken. Den til grund liggende original, den tidligere af de to, er fra 1483 og kendes som "*Stantzische Codex*" efter en tidligere ejer. Den anden, lidt senere original er mindre omfattende men mere komplet i sin udførelse end den første, og formodningen

er, at "*Stantzische Codex*" oprindelig er et arbejdsmanuskript, mens det senere eksemplar er det færdige værk, beregnet på en mæcen eller protektor. Maurice Grinbergs udgivelse er baseret på en reproduktion fra 1883 af 1483-originalen. Skønt det ikke er anført, antages der at være tale om den faksimile-udgave i fire bind, der blev udgivet fra 1875 til 1883 af Rudolf Graf von Stillfried und Rattonitz og Adolf Matthias Hildebrandt.

Maurice Grinbergs bog indledes med en kort oversigt over Conrad Grünenbergs liv, om hvilket dog kun kendes lidt. Grünenberg levede i den sidste halvdel af det 15. århundrede i Konstantz og var tilsyneladende veluddannet (bl.a. vistnok som arkitekt), forretningsmæssigt begavet og ikke mindst socialt ambitiøs. Således beskriver han sig selv skiftende som henholdsvis adelig og ridder af Den hellige Grav og som borger, ligesom han skal have præsenteret sig som nedstammende fra friherrerne Grünenberg, skønt der ikke har kunnet påvises nogen slægtsforbindelse. Om Grünenbergs heraldiske løbebane fortælles intet (måske fordi intet er kendt) udover, hvad der er nævnt om selve våbenbogen.

Bogen giver et fantastisk overblik over det sene 1400-tals heraldik i de tyske lande og det øvrige Europa samt hvad man vel bedst kan beskrive som "eksotisk" heraldik således som opfattet i tiden. Efter en gengivelse af Grünenbergs eget våben ledsaget af tegnene for en række ordener, som han skal have tilhørt eller vil give indtryk af at have tilhørt, følger adskillige sider med hovedsagelig fiktive våbener tilskrevet forskellige figurer fra historie, religion og sagn samt et væld af eksotiske byer og områder, ikke mindst i "Indien" og Afrika, tillige med de tyske konge- og kejserørne med ét, to og hele tre hoveder (det sidste hoved skulle angivelig tages i brug, når Det hellige Land var

blevet generobret af de kristne). Herefter vises våbener for højadelige og gejstlige samt adskillige tyske byer og dernæst diverse ægte og opdigtede våbener for fyrster i det øvrige Europa og Mellemøsten – bl.a. Portugals med ... en port (og "*das alt Borttigal*" sågar med porten vendt på hovedet). Til sidst følger våbenerne for medlemmer af forskellige selskaber eller gilder i Konstantz. De tre skandinaviske kongeriger tilregnes en side for sig, med misforståede eller helt eller delvis fiktive fremstillinger af både moderne og "gamle" våbener for hvert af rigerne. På siden findes iøvrigt én af de tidligste (ufuldstændige) gengivelser af Elefantordenen.

Udgiveren, Maurice Grinberg, har ikke blot reproduceret våbenerne i udgaven fra 1883 men "har, over et arbejde på flere måneder, gennemarbejdet tegningerne og farverne i alle skjolde og hjelmklæder for at tilbagegive dem deres oprindelige pragt", som det hedder i bogens indledning. Hvad dette arbejde nærmere har indebåret, og præcis hvad Grinberg har baseret sig på for at bestemme, hvorledes den "oprindelige pragt" har fremstået, er imidlertid ikke nærmere præciseret. Under alle omstændigheder er der altså herved lagt endnu et lag af bearbejdelse ind mellem originalen og den endelige frembringelse. Hvorvidt dette – uanset indledningens udsagn – så har bragt det færdige resultat nærmere til eller fjernere fra originalen, skal her være usagt.

Hvorom alting er, så står de enkelte tegninger tydeligt og i klare farver på de glatte, hvide sider. På den anden side er ethvert af de spor af patina, man kunne forvente fra en traditionel faksimile og dermed fornemmelsen af, at man sidder med en (gengivelse af en) mere end fem hundrede år gammel bog, forsvundet.

Selv om tegningerne er bearbejdede, synes Grinberg ikke at have rørt ved selve Grünenbergs streg. At det er Grünenbergs "arbejds-

eksemplar", der ligger til grund, gør, at der synes at være en vis umiddelbarhed over de enkelte tegninger, idet våbenene virker forholdsvis hurtigt nedfældet. De er for eksempel ikke modelleret op i så mange detaljer, som det er tilfældet i den senere original. Alligevel er alle elementer med, og der er langt fra tale om skematiske fremstillinger, selv om de forskellige afsnit fremstår som en helhed. Til trods for at udgivelsen altså er en bearbejdet reproduktion af en faksimile af det oprindelige værk, kan man stadig fornemme Grünenbergs vitalitet og den entusiasme, hvormed han må være gået til værket. Selv i "kladdens" forenkledte streg er stilen umiskendelig, fuld af liv og energi, og man fornemmer, at Grünenberg har været i besiddelse af en vis portion underfundighed og humor, ikke mindst i behandlingen af hjelmtegn, der ofte synes at antage et eget liv.

Våbenene udgør i sig selv et veritabelt heraldisk skatkammer, og der er masser at gå på opdagelse efter i denne bog. Hele heraldikkens mangfoldighed er rigt repræsenteret, hvadenten det drejer sig om enkle delinger eller heroldsfigurer, fauna, flora, fabeldyr, menneskelige og menneskelignende skabninger, redskaber eller fabelvæsener. Især i hjelmfigurerne har fantasien fået rigt spil. Vinger, horn og hjortevier, alene eller i sammenhæng med andre figurer, hører nok til de almindeligste kategorier, men også den fra tysk heraldik så kendte "Rumpf" findes i massevis sammen med fjerbuske, svanehalse, en mangfoldighed af planter og opsatser af forskellig art, ikke mindst i form af de også for germansk heraldik så karakteriske spidse hatte, og meget, meget andet. En absolut favorit er hjelmfiguren for slægten von Baden. Hele våbenet synes at være talende, idet skjoldet blot er skaktavlet af hvidt og sort – badeværelsefliser? – mens der på hjelmen balancerer et badekar med en mand i, behageligt tilbagelænet og

tydeligvis nydende sit bad! Af andre herlige eksempler kan nævnes en terningspillende mandsfigur eller en skomager i færd med at forsåle en støvle. Pragtfuld er også von Wolfstains ulve-rumpf, der i gabet holder, hvad kunne være naboens sorte puddelhund. Hvem sagde, at heraldik behøvede at være kedelig?

Imponerende er alle våben identificeret, og til visse "vigtigere" våben er endog tilføjet yderligere kommentarer, alt sammen i Grünenbergs egen gotiske håndskrift. Selv om skriften i mange tilfælde går at tyde, kunne man have ønsket, at der var fulgt en "oversættelse" med, eller i det mindste et fuldstændigt register over de afbildede våben. Det forefindende register, gengivet fra 1883-udgaven, er meget mangelfuldt.

Alt i alt er dette en bog, der fremkalder blandede følelser. På den positive side er, at den første fuldstændige udgivelse af Conrad Grünenbergs våbenbog i mere end 120 år vel i sig selv er (eller i hvert fald burde være) en vigtig begivenhed. På minus-siden står de flere lag af bearbejdelse, og de få oplysninger, der gives om, hvori den seneste bearbejdelse egentlig har bestået. Det efterlader den reflekterende læser med flere ubesvarede spørgsmål, ikke mindst hvad angår denne udgivelses værdi som heraldisk og kunsthistorisk kildemateriale.

Et absolut minus er også den meget høje pris. Når man betænker den i forhold til kvalitet og udstyr rimelige pris på de spektakulære faksimiler af andre værker, der er udgivet i de senere år, må man undres over, at denne bog er så dyr, som den er. Selve anvendelsen af den digitale teknologi skulle vel forenkle reproduktionen og, måtte man formode, gøre den billigere i forhold til mere traditionelle reproduktionsteknikker. Bogen er solidt indbundet, måske endda i hånden, og med kraftige syninger, hvilket eventuelt delvis kan forklare prisen. Om dette udstyr står

mål med eller retfærdiggøres af bogens form iøvrigt, kan man imidlertid diskutere.

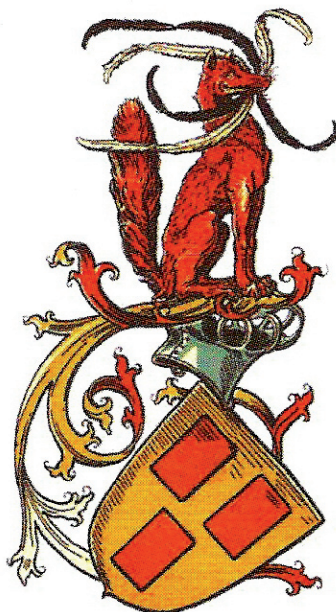
Selv om det absolut er yderst glædeligt samlet at have adgang til denne store heraldiske skat, og udgiveren alene af den grund fortjener stor ros, kan man ikke helt undlade at spørge sig selv, hvorvidt udgivelsens konkrete form ganske aldeles udgør valuta for pengene.

Sunil Saigal

Formindsket Hupp

Maurice Grinberg: Otto Hupp: *Münchener Kalender. Ad Laudem Otto Hupp*. Association DAUPHIN. Paris 2004. 164 sider (ikke pagineret). Tekst på fransk, tysk, engelsk og spansk. Ca. 600 våbener gengivet i farver, med ca. 12 våbener pr. side. 4to. Hæftet. Pris: €59,00.

En vigtig heraldisk udgivelse fra det franske selskab *Documents & Archives à l'usage de Publications Héraldiques, Iconographiques et Numismatiques* (DAUPHIN) er en genudgivelse af den store tyske heraldiske kunstner Otto Hupps våbentegninger fra *Münchener Kalender* fra årene 1887-1936. Som det er tilfældet i andre af DAUPHIN's udgivelser, er også våbenfremstillingerne i denne bog digitalt bearbejdet af Maurice Grinberg. Bogen indeholder 614 enkelte våbentegninger, for det meste med 12 på hver side, således at selve våbentegningerne gengives på venstre side af et opslag, mens de identificerende navne gengives overfor på opslaget højre side, dels i Hupps originale typer fra kalenderen og dels i enklere, ofte mere let læselige typer. Efter et forord af Edouard Secretan, formand for Det franske Selskab for Heraldik og Sigillografi, følger en indledning om *Münchener Kalender* samt en kort biografi om Otto Hupp selv. Hvor de to første afnit alene

Fart over feltet i Otto Hupps gengivelse af våbenet for Frankenberg.

er på fransk, er afsnittet om Otto Hupp tillige gengivet på tysk, engelsk og spansk. Efter våbentegningerne, der er ordnet efter kalenderens årgange, gives beskrivelser af hvert våben, og til sidst findes et register.

Otto Hupp var en af de fornemste eksponenter for den "genopdagelse" af heraldikkens oprindelige stilmæssige idealer, der fandt sted i de sidste år af det 19. århundrede og begyndelsen af det 20. Hans heraldiske produktion omfatter flere end 6.000 våbener gengivet på alskens tryksager og brugsgenstande. To af Hupps hovedværker udgøres dels af de 2.800 offentlige våbener, han tegnede for selskabet Kaffee HAG, og dels af de våbener, han altså leverede til *Münchener Kalender*, der udkom fra 1885 til 1936.

Kalenderen, der blev udgivet af *Der Zentralverein für Kirchenbau* i München, indeholdt i de første ti årgange ”våbener” med dyrekredsens tolv tegn, undtagen i 1891, hvor kalenderen indeholdt våbenerne for Jeanne d’Arc og hendes tilhængere. Fra 1895 gengaves i hver årgang våbenerne for tolv kendte, hovedsagelig tyske adelsslægter (hvoraf også mange kendes i Norden) samt på et dobbelttopslag et våben for en tysk stat. Det er dyrekreds-våbenerne fra de første årgange (fra og med 1887) samt slægts-våbenerne fra de øvrige årgange, der nu er udgivet af Maurice Grinberg. Om Grinberg nævnes i forordet, at han efter endte medicinstudier i Paris for sin fornøjelses skyld hengiver sig til maleri og kalligrafi. Han har bl.a. i 1997 udgivet et atlas over semitiske alfabeter. Det kan også her nævnes, at Grinberg i 2005 har udgivet *Héraldique Maçonnique. Rite ecossais Ancien & Accepté*, en samling frimurervåbener gengivet i meget eksotisk stil, og med elementer hentet netop fra (eller, som det hedder, ”*déssinés à la manière [de]*”) Otto Hupp.

I den forhåndenværende udgivelse af Otto Hupps våbener er farverne digitalt bearbejdet af Grinberg. Hermed er der desværre nok frataget våbengengivelserne lidt af det særlig ”Hupp’ske”, idet de originale tryk i *Münchener Kalender* ofte indeholder særlige farvenuancer og schatteringer, der – i samklang med Otto Hupps egenartede, levende, ofte sprælske streg – giver våbenerne deres helt eget særpræg og iøvrigt er et udtryk af tidens stil. Med de mere mættede farver forsvinder disse nuancer noget. Denne omstændighed er dog ikke i sig selv et meget forstyrrende element. Mere alvorligt er det, at våbengengivelserne lider stærkt under den ringe størrelse (ca. 5 cm i højden), de er reduceret til. Hvor de originale årgange af *Münchener Kalender* blev udgivet i et smalt folio-format med ét våben med en højde af op

til ca. 24 cm pr. side, må gengivelsen af op til tolv våbener på én side i kvart-format nødvendigvis indebære en kraftig reduktion af størrelsen og dermed af klarheden af de enkelte våbener. I visse tilfælde, især fra kalenderens tidlige årgange, fremstår de formindskede tegninger i Grinbergs reproduktion således mørke og gnidrede, og flere af Hupps fornemme detaljer er gået tabt. Våbenerne fra de senere årgange står dog generelt noget klarere.

Ikke desto mindre er det selvsagt en pragtfuld ting at have alle Otto Hupps tegninger fra *Münchener Kalender* samlet i ét værk. Den samlede udgivelse giver et godt indtryk af den forholdsvis subtile udvikling i Hupps stil, fra i de tidlige årgange at være en anelse formel men dog udvisende fantasi og detaljerigdom, til i de efterfølgende år at blive meget fri, ja, nærmest løssluppen, til igen i de sidste år igen at blive næsten ”afdæmpet”, i hvert fald efter Hupp’sk målestok. Hupp var som sagt stærkt inspireret af sengotikken og renaissanceen, og han anvendte med stor effekt alle de virkemidler, disse stilarter opbyder. Alle tegningerne er gennemarbejdede – *durchkomponiert*, for nu at bruge et musikudtryk – og hver enkelt har sit særpræg. Man kan ligefrem fornemme, hvordan Hupp har moret sig med at indarbejde detaljerne i hver enkelt fremstilling, give sine figurer særlige udtryk eller lade skjold- og hjelmfigur ”spille mod” hinanden.

I det hele taget tager Otto Hupp arven fra sengotiske kunstnere som f.eks. Conrad Grüenberg op netop i hjelmfigurerne, der i bedste tyske stil ydes lige så megen plads som skjoldene eller mere, og hvor plasticitet og detaljer får frit spil. Det er også igennem elementer som hjelmfigurer og hjelmklæder, at Otto Hupp formidler temperament, bevægelse og energi. Der findes bogen igennem talrige eksempler herpå og på Hupps humoristiske udtryk. For blot at give et enkelt,

prægtigt eksempel kan nævnes våbenet for Frankenberg (1904), hvor man fornemmer ridderen i fuld fart fremad med skjold og hjelm. Hjelmfiguren er en siddende rød ræv med hanefjer i gabet, der formelig stryger bagover i blæsten, så man klart får indtryk af bevægelse. Ræven ser iøvrigt ganske velfornøjet ud, om det nu er på grund af den hane, den åbenbart lige har ædt, eller fordi den nyder farten (man kommer uvægerlig til at tænke på en hund, der stikker hovedet ud ad vinduet af en bil i fart!).

På trods af de enkelte våbeners ringe størrelse, er denne bog ikke et entydigt dårligt køb for prisen og giver under alle omstændigheder et godt overblik over mesteren Otto Hupps rige kunst. For den, der dog gerne vil nyde Hupps tegninger i fuld størrelse, er denne anmelder i skrivende stund blevet opmærksom på, at Maurice Grinberg i 2007 har udgivet de bearbejdede våbener fra *Münchener Kalender* i et større værk på 440 sider i kvart-format med ét våben på hver side. Dette værk går til den nette sum af €250,00.

Sunil Saigal

Lidet kendt schweizisk våbenkunst?

Association DAUPHIN: *Carl Roschet*, Basel. Paris u.å. (2005). Indbundet. 61 sider, hvoraf 48 sider med 1 våben pr. side og 4 sider med adskillige våbener, alt i farver, digitalt bearbejdede af Maurice Grinberg. Franske blasoneringer af udført af Jacques Saffroy. Pris: €59,00.

Blandt de våbenbøger, som DAUPHIN i de senere år har (gen-)udgivet, er de heraldiske tegninger fra *Basler Kalender*, der kun udkom i fire årgange fra 1917 til 1920. Selv om det ikke

Roschets ubetalelige gengivelse af våbenet for Münch von Münchenstein.

fremgår af bogen, er våbengengivelserne digitalt bearbejdet af Maurice Grinberg. Alle tegningerne er udført af den schweiziske kunstner Carl Roschet, om hvem desværre intet berettes i bogen, ligesom der heller intet fortælles om kalenderen som sådan.

Det kan dog her nævnes, at Carl Roschet (ca. 1868–1925) var samtidig med den store tyske heraldiske kunstner Otto Hupp og ligesom denne også virkede som kunstner i andre felter end heraldikken. Roschet var som Hupp i sin heraldiske kunst stærkt inspireret af sengotikken og renaissanceen og delte tilsyneladende med

Hupp en levende sans for humor og et sikkert øje for effekten af det ekspressive billedsprog. Hans eget exlibris (der ikke er gengivet i bogen) viser en stærkt behåret kvinde – et kvindelig modstykke til de karakteristiske vildmænd, der kendes fra især schweizisk og norditaliensk heraldik – holdende Roschets våben i den ene hånd og et spyd i den anden og ridende på en grif med bagparti af en giraf (?) med klove og besat med ringe eller pletter. Roschets eget fuldstændige våben er iøvrigt medtaget i bogen under årgang 1920.

I bogen gengives for hver af de fire årgange af *Basler Kalender* tolv våbener for, hvad antages at være schweiziske slægter, foruden titelsiden til hver af de fire årgange. Hver titelside indeholder bl.a. de samme 11 våbener, d.v.s. byen Basels våben og våbenerne for ti byer i cantonen af samme navn. Titelsiderne for de tre første årgange er ens, når undtages årstallet og mindre forskelle i baggrundsfarve. Titelsiden for årgang 1920 er nytegnet i forhold til de øvrige år men indeholder de samme våbener, som findes på de foregående titelsider. Desuden er slægtsvåbenerne i hver årgang blasoneret på fransk, og bagest i bogen findes et lille register over de indeholdte våbener.

Roschets heraldiske stil kunne ved første øjekast minde om Otto Hupps, og i betragtning af deres samtidighed – og i og med at Roschet var den yngre af de to – er det nærliggende at tro, at Roschet har kendt til Hupp og har været inspireret af ham. Den store lighed til trods må man dog sige, at Roschet har sit eget udtryk, sin egen ”streg”, om man vil – stilen er bl.a. en anelse ”tungere” eller ”fyldigere” end Hupps (uden at dette skal forstås negativt) – og skønt en sammenligning med Otto Hupps værker nok er uretfærdig, forekommer den samtidig uundgåelig. Roschet anvender som Hupp en stor grad af tredimensionalitet i fremstillingen af hjelm-

figurer og i nogen grad også i skjoldfigurerne, det sidste næsten mere end man finder hos Hupp. Hos Roschet er enkelte skjoldfigurer gengivet i næsten naturalistisk stil. Trods kalendersidens begrænsende format udviser Roschet stor fantasirigdom i gengivelsen af hjelmklæder og hjelme uden dog måske at opnå helt den samme ”sprudlen”, som Hupp kunne give udtryk for i *Münchener Kalender*. For eksempel er hjelmene alle traditionelle tralle- eller stikhjelme, omend alle varierede; men man finder ikke de mere fantastiske varianter, som Hupp af og til kunne begå.

Som hos Hupp er det hos Roschet ofte hjelmfigurerne, der tiltrækker den største opmærksomhed og dér, hvor kunstneren har givet sig selv størst spillerum, hvad angår både størrelse og udformning, og det er da også med disse og med de enkelte skjoldholdere (tre af våbenerne har i typisk schweizisk stil hver én skjoldholder), at Roschet slår sig løs. Adskillige af våbenerne indeholder fantastisk fremstillede menneskelige figurer, enten i form af den såkaldte ”Rumpf” (som hjelmfigur) eller i mere normal form, der dog ofte gengives næsten karikaturagtigt. Således er Roschets gående, bedende munk med himmelvendt blik i våbenet for Münch von Münchenstein (årgang 1918) helt ubetalelig. Munken, med sort kutte og røde sko er både skjold- og hjelmfigur, dog med den finesse fra kunstnerens side, at han i hjelmfiguren er gengivet med fipskæg, mens han i skjoldet er glatraget men til gengæld forsynet med fornemme dobbelthager. I samme årgang finder man også en lystig grønt behåret vildmand som både skjold- og hjelmfigur hos slægten von Speyr, med de grønne hår tillige anvendt som beklædning på ydersiden af hjelmklædet. Slægten von Utenheim (årgang 1920) har som hjelmfigur et mandshoved, der gaber over den øverste del af hjelmen, og hvis grå hår falder omkring hjelm og skjold i stedet for et egentligt

hjelmlklæde. Paravicini (årgang 1920) bærer i skjoldet en hvid svane i rødt felt og på hjelmen en opstigende svane med udbredte vinger. I Roschets fremstilling kan man næsten se og høre svanen hvæse ad den yngling, der holder skjoldet, synlig distraheret af noget, der foregår uden for tegningens felt.

Som nævnt har Maurice Grinberg her som i sine andre udgivelser bearbejdet tegningernes farver digitalt, uden at det dog er klart, hvor vidtrækkende denne bearbejdelse har været. Det lader i det hele taget at være typisk for Grinbergs bøger, at der knyttes få kommentarer til hans eget bidrag. Farverne i den foreliggende bog er imidlertid stærke og klare, og man fornemmer, at de måske er mere mættede, end de har været i de originale tryk. Da der dog er visse nuanceforskelle i de farver, der er blevet anvendt i trykket af de enkelte våbener, virker det som om, Grinberg i denne udgivelse har holdt sig noget nærmere det originale farvevalg, end det er tilfældet i visse af hans andre udgivelser.

Til forskel fra Otto Hupp er Carl Roschet som heraldisk kunstner vel kun dårlig kendt i Norden. Det ville derfor have været nyttigt med i det mindste en kort skitse af, hvem Roschet var, og hvor hans videre virkefelt lå. Carl Roschets våbenkunst er bestemt et nærmere bekendtskab værd.

Sunil Saigal

Kalmarunionens brevadel

Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-) konger indtil 1536. Udgivet af Nils G. Bartholdy. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. København 2007. 230 s. 1 bl. ill. i farver.

ISBN 978-87-7500-000-5

Pris danske kr. 300,-.

Denne udgave av adels- og våpenbrever utstedt av danske (unions-)konger indtil 1536, omfatter 148 hovedsakelig danskspråklige brever av forskjellig art fra 1396 til 1546. Men brever på plattysk forekommer også. Det er tale om aktstykker som formelt bekrefter opptagelse i adelsstanden og/eller tildeling av våpenskjold. Den gang tildelte også erkebiskopene i Lund, Uppsala og Nidaros (Trondheim) våpenskjold. Men det emnet behandles ikke her.

De kaster lys over adelens, særlig lavadelens historie i relasjon til Kalmarunionens stadig sterkere, men ennå langt fra overmektige kongemakt. Da adels- og våpenbrever ikke kun er kilder til den sosiale og politiske historie og til personalhistorien, men i kraft av sine illustrasjoner også opplyser om den heraldiske kunst, som var forbundet med formell tildeling av våpen, er alle våpen gjengitt i farver.

For leserne av Heraldisk Tidsskrift er det vel ikke nødvendig med noen lengre presentasjon av utgiveren, arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet i København, Nils G. Bartholdy. Men at dette er et kvalitetsprodukt, det kan jeg garantere. Dette er ikke første gang Bartholdys behandler adelshistorie. Jeg kan nevne Bartholdys artikkel "Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730" i [Dansk] Historisk Tidsskrift 12. Række, 5. Bind, hæfte 3 (1971), side 577-650. Hvis man arbeider med enevoldstidens danske eller norske historie, bør man ha lest denne artikkelen. Den er til å bli klok av, og man slipper å skrive det rene sludder. Det hender jeg kopierer opp artikkelen for forskere jeg mener har behov for den.

Brevene er forsynt med register, kritisk apparat og bibliografiske og arkivalske opplysninger og registre. Vi får først Kildeskriftselskabets forord, så utgiverens forord og videre utgiverens omfattende innledning fra side 11 til side 41.

Der gjør han rede for den europeiske bakgrunn, periodens avgrensning, utvelgelseskriterier og analyse. Vi har en side med forkortelser, og vi får en oversikt over de 148 brevene.

Det første er utstedt 27. september 1396 i Nyköping for Sven Diäkn av Erik av Pommern med dronning Margretes og det svenske riksråds samtykke for "frihed og frelse på sit og sin hustrus gods på foranledning af hr. Karl Ulfsson af Tofta, men er ikke forpligtet til at begive sig udenlands, så længe han er Karl Ulfssons embedsmand". Noen blasonering av våpen får vi ikke i brevet.

Det siste brevet, nr. 148, er utstedt 4. oktober 1546 i Lund for Arild Griis (af Halland), som har "redegjort for, at hans far af Christian I havde fået frihed og frelse i Danmark og tillige et våben, hvilket brev er bortkommet under den forgangne fejde, får af Christian III for troskab og villig tjeneste sådanne friheder i Danmark og det nævnte våben for sig og sine ægte efterkommere med forbehold for kronens bondedogs." Blasoneringen av våpenet er: "enn Røddt stierne mett femm odde wtj ett huitffelde oc offuenn paa hielmenn two Røde stierne mett v odde".

Fra side 58 til side 205 har vi gjengivelse av transkribert tekst i alle brevene. Ved noen av brevene er våpen gjengitt i farver. Ved hvert brev er det noter om hvor eventuelt originalt adelsbrev finnes, for eksempel DRA (Rigsarkivet, København), hvor det er avskrifter av brevet og om eventuell litteratur om brevet. Som man forstår har Nils G. Bartholdy gått grundig til verks.

Når det gjelder noten "Original tabt" ved nr. 141, Jørgen Kocks adelsbrev 15. august 1526, tror jeg vi medlemmene av Societas Heraldica Nidarosiensis (underavdeling av Societas Heraldica Scandinavica) kan hjelpe litt. Originalen

befinner seg nemlig i Universitetsbiblioteket i Trondheim, nærmere bestemt Gunnerusbiblioteket som har de eldste samlinger. Det var egentlig bibliotek for Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, stiftet i 1760. Her er det originale brev på pergament og med Frederik Is segl i rød voks. Videre er det en kopi på pergament uten segl. Men hvordan skulle Nils kunne vite det? Vi her i Trondheim har kunnet ta frem brevet og beundre det, men har ikke fortalt det til noen. Det hører ingen steder hjemme. Jeg vil derfor anbefale leserne av denne boken, at de studerer nøye noteapparatet og særlig hvor det står "Original tabt". Har vi sett det originale brev? Kan det finnes andre "tabte" brev? La oss lete!

Men hvordan er brevet havnet i Trondheim? Med adelsbrevet ligger kopi av side 295 og 296 av et tidsskrift med tittelen Jørgen Kocks Adelsbrev (Meddelt af H. J. Huitfeldt).

For en som er litt kjent med norsk arkivvesen, er det ikke vanskelig å forstå at forfatteren må være den norske riksarkivar Henrik Jørgen Huitfeldt-Kaas (1834-1905). Han antok navnet Kaas i 1881 da han arvet det danske Kaaselundske fideikommiss. Det er ikke notert på kopiene hvor de kommer fra, en bibliotekarisk dødssynd. Men trykken minner mistenkelig om hva vi finner i Personalhistorisk Tidsskrift. Med litt leting finner vi at det er riktig, og at kopiene er fra tidsskriftets 2. Bind, 1881. Det kan være interessant å gjengi hva Huitfeldt-Kaas skriver om adelsbrevet:

I det Thronhjemske Videnskabernes Selskabs Diplomsamling findes under no 94 og 95 to Exemplarer af Kong Frederik I.s Adelsbrev for Borgermester Jørgen Kock i Malmø, dateret Kjøbenhavn 15 August 1526; begge Breve ere skrevne paa Pergament og sees tidligere at have tilhørt Stiftsprovsten i Throndhjem Hans Jacob Wille, medens det ene (No 94) paa Bagsiden til-

Jørgen Kocks adelsbrev med kong Frederik Is store segl. Foto: Karl-Erik Refsnæs, Universitetsbiblioteket i Trondheim.

lige bærer T. Klevenfeldts Navn. Kun dette Exemplar er forsynet med Kongens (store) Segl, medens det andet (No 95) aldrig har havt noget saadant, da der intet Hul findes efter Seglremmen. Brevene ere skrevne med to forskjellige Hænder men afvige i orthographisk Henseende saagodtsom slet ikke fra hinanden. I midten af hvert Brev er Vaabenet aftegnet paa blaa Grund med rød Kant, indbyrdes fuldkommen lige men ikke ganske stemmende med Beskrivelsen i Bre-

vet, idet Lilierne ikke staa "mellem" Veselhornene med [men] udvoxe, en halv rød Linie [Lilie] af første (sølvfarvede) Horns Spidse og en halv sølvfarvet af andet (røde) Horns Spidse, hvilket heller ikke stemmer med Tegningen i Danske Adelslexikon. Adelsbrevet findes ikke i Udgaven af K. Frederik I.s danske Registranter, hvor det dog omtales i Indledningen pag. III, jfr. M. C. F. Allen, De tre nordiske Rigers Hist. V. S. 230 og 362, Note 75.

Det kan ikke være riktig som Huitfeldt-Kaas skriver, at det er halve liljer som vokser ut av vesselhornene. Det må være tilstrekkelig å skrive at det er liljer som vokser ut av vesselhornene.

Hvordan Hans Jacob Wille (1756–1808) har fått tak i Jørgen Kocks adelsbrev er ikke godt å vite. Men på Willes tid var det interessant for norske embetsmenn å reise til Danmark og København, som var Tvillingrikenes hovedstad. Der hadde vi vårt eneste universitet hvor norske sivile embetsmenn fikk sin utdanning. Kristiania (senere Oslo) var bare en provinshovedstad. Vi vet også med bestemthet at Wille har besøkt Danmark flere ganger.

Jeg merker meg brevet for Jes Thomsen i Kollund i Vis herred, fra 3. januar 1488 Sønderborg, ”får af kong Hans for megen tro tjeneste han har ydet kongens far, for sig og sine arvinger et våben at bruge og nyde med alle sine godser lig andre riddermæssige og fribårne mænd.” Brevet er skrevet på plattysk. Siden Jes Thomsen er en av mine forfedre, har jeg vært spesielt interessert i dette brevet. Av min gode venn og fjerne slektning oberst Charles M. Hansen i Sausalito, California, U.S.A., fikk jeg i sin tid fotokopi av det originale brev som finnes i Rigsarkivet, København. Jeg brukte det som illustrasjon i min artikkel ”Blasonering av norske kommunevåpen.” – *Heraldisk Tidsskrift* 9:84, oktober 2001, s. 129–147. Slekten tok senere navnet Boysen og er registrert i Danmarks Adels Aarbog. Det siste bosittende medlem av slekten var oversygeplejerske Anna Marie Hansine Boysen, død 28. januar 1974. Fra de i Tyskland og U.S.A. levende medlemmer har man ingen etterretning etter 1978, se DAA Årgang 1946 og 1976–78. Jeg gjengav i min artikkel den plattyske blasonering. I følge S. T. Achen: *Danske adelsvåbener*. København 1973,

Våpenet fra Jørgen Kocks adelsbrev. Foto: Karl-Erik Refsnæs, Universitetsbiblioteket i Trondheim.

s. 490, er den danske blasonering: ”En hvid trappegavl i rødt. På hjelmen et hvitt æble hvori tre røde strudsfer”. Men ser vi på illustrasjonen i denne boken, har det hvite blitt nærmest blått. Hvitmalingen har altså oksydert. Men i min artikkel i *Heraldisk Tidsskrift* er det hvite nærmest gjengitt som sort. Hvordan er det originale brev? Det er en påminnelse om at man bør kontrollere med det originale objekt.

I boken *Bov sogn*, udgivet 1969 af Historisk Samfund for Bov sogn, side 265, finner vi at Jes Thomsen nevnes første gang i 1472, da han ble fritatt for å betale den ”halsløsningsavgift” som de fleste menn i Flensborg amt måtte betale for sin deltagelse i greve Gerhard av Oldenborgs opprør mot sin bror, kong Christian I, fordi Jes Thomsen, som det står ”var med os på borgen” – det vil si Duborg ved Flensborg. Er dette grunnen til at Jes Thomsen ble adlet? I *Bov sogn*, diskuteres det på side 266 til 268 om brevet var et adels- eller våbenbrev. Men slekten er jo re-

gistrert i Danmarks Adels Aarbog. Der finner vi også at Jes Thomsens "Sønnesøns Sønnesøn Nis Boysen fik 26 Okt. 1648 af Kong Frederik III. Stadfæstelse paa Skjold, Hjelm og riddermæssige Privilegier" (Danmarks Adels Aarbog 1925, s. 70).

I følge legenden, skal Jes Thomsen også ha deltatt i toget mot Ditmarsken i år 1500, da det gikk så ille med dansker og holstenere. Her reddet Jes Thomsen kong Hans' liv. "Kongens hest blev skudt under ham. Jes Thomsen, som red en stor, stærk hest, ilede til gennem tykt og tyndt for at redde kongen, som så flygtede bort på hesten, medens Jes Thomsen holdt i hestens hale. De nåede velbeholden færgen ved Ejderen. Men netop som de var kommet et lille stykke fra land, blev flugten opdaget, færgekarlene fik ordre til at føre kongen tilbage, og da det lod til at færgefolkene mere ville høre efter ditmarskerne end efter deres konges ordre, stak Jes Thomsen dem begge ned, hvorefter han selv sejlede færgen over." (Bov sogn, side 268). Om Jes Thomsen ikke hadde fortjent adelsskap tidligere, må han i hvert fall ha fortjent det efter toget mot Ditmarsken.

Vi får håpe at slekten Boysen fremdeles lever i U.S.A. eller Tyskland. Men det er to andre slekter av Kalmarunionens brevadel som fremdeles lever. Det er Harbou, hvor slektens stamfar Knud Nielsen ble adlet 8. august 1440, og det er Rosenvinger, hvor borgmester i Helsingør

Mogens Jensen ble adlet 31. juli 1505. Begge slekter er registrert i Danmarks Adels Aarbog. Slår vi opp i dagens telefonkatalog for Nord- og Sør-Trøndelag, finner vi Rosenvinger både i Trondheim, Levanger og Namsos.

Fra side 206 til 214 har vi Blasoneringer eller omtale af våbener. Så følger side 215 til 231 med Registre, og det er både Heraldisk register, Personregister og Stedsregister. Det er derfor lett å bruke boken.

Har vi nytte av dette verket? Jo, vi ved Societas Heraldica Nidarosiensis arbeider med et heraldisk manuskript ved Gunnerusbiblioteket. Det er samlet av Gerhard Schøning (1722-1780), rektor ved Trondheim Katedralskole og senere professor ved Sorø Akademi. Det er her tale om norske middelaldervåpen. Vi har allerede gjort henvisning til nr. 126 Amund Tørreson og nr. 125 Dahlepil i løpet av de første 7 sider av et manuskript på 35 sider. Det er derfor ikke noe merkelig i at alle medlemmer av SHN i Trondheim (+ min eldste sønn Harald) har anskaffet "Adels- og våbenbreve". Vår sekretær, Lars Olav Repstad (tidligere Johansen) har flyttet til Kristiansand. Han fikk med et eksemplar av Bartholdys bok som dåps gave til sin nyfødte sønn. Blir gutten glad for denne gaven? Redaktøren av Heraldisk Tidsskrift har uttalt: "Knægten har bare at blive interessert!"

Harald Nissen

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i et eksemplar, mens forfatteren selv beholder en kopi. Redaktionen påtager sig intet ansvar for uopfordret indsendte manuskripter, billeder m.m., men returnerer i øvrigt billedmateriale efter brugen.

Manuskripter maskinskrives på A4-ark med 1 1/2 linjes afstand og 4-5 cm bred margen. Forkortelser bør så vidt muligt undgås (altså ikke H.T. eller lignende, men: Heraldisk Tidsskrift). *Referencer* og *litteratur* medtages af pladshensyn ikke, men indsættes evt. i *Noter*. Egentlige artikler skal være forsynet med et kort resumé på engelsk, tysk eller fransk.

Artikler modtages helst på diskette/CD/DVD sammen med en papirudskrift af manuskriptet. Den elektroniske tekst bør kun vise én teksttype, altså uden kursivering, fed type eller understregninger. Sådanne markeringer kan derimod angives i det vedlagte manuskript. Teksten skrives uden brug af orddelelser, notefunktion og tabulator ved linjeskift, og der må ikke forekomme en blank linje mellem hvert nyt afsnit. *Noterne* følger samlet sidst efter teksten. Diskette eller CD/DVD leveres som WP 5.1, ASCII-format, MacWrite, Word eller RTF.

Noterne markeres med et svævende tal (uden parentes) i brød- eller billedtekst, *noterne* skrives for sig og nummereres fortløbende. Titlen på de bøger og tidsskrifter, der henvises til, kursiveres eller understreges, og både forfatter, titel og udgivelsessted og -år medtages.

Anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført: Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel (evt. undertitel eller skriftrække). Udgivelsessted, forlag, året på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XII, 356 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta.

Billeder. Billedtekster skrives ligeledes for sig og nummereres fortløbende. Der bruges betegnelsen Ill./ill. både i brød- og billedtekst. Billedernes omtrentlige placering i brødteksten markeres i margenen. Billedforslag med tilhørende undertekster vedlægges samtidig med at manuskriptet indsendes. Billedteksterne skal foreligge på et af de skandinaviske sprog samt på resumeets sprog.

Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme i manuskriptet. Når manuskriptet er godkendt og korrekturen foreligger, kan rettelser mod manuskriptet, herunder udvidelse af tekst eller noter, ikke ventes fulgt af redaktionen. Dersom rettelser mod manuskript er tvingende nødvendige, betales de af forfatteren.

Efter udsendelsen af tidsskriftet får forfatteren et antal heraf, svarende til antallet af trykte sider i artiklen.

Societas Heraldica Scandinavica forbeholder sig som udgiver af Heraldisk Tidsskrift retten til at publicere sammenfatninger af artiklerne på selskabets hjemmeside og i internationale forskningsdatabaser.

Skrivende medarbejdere i Heraldisk Tidsskrift nr. 98

Kgl. våbenmaler, stud.mag. Ronny Andersen, Frederiksholms Kanal 26D, st. t.h., DK-1220 København K, Danmark
- info@arsheraldica.dk

Arkivar, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2. t.h., DK-2000 Frederiksberg, Danmark
- nils.bartholdy@email.dk

Cand.scient. Steen Clemmensen, Bybælpark 36, DK-3520 Farum, Danmark - sclem@ofir.dk

Førstebibliotekar, cand.real. Harald Nissen, Dalen hageby 54, N-7000 Trondheim, Norge - harald.nissen@ub.ntnu.no

United Nations Resident Coordinator, cand.jur. Sunil Saigal, c/o UNDP-Djibouti, Palais des Nations, CH-1211 Genève 10, Schweiz - saigals@hotmail.com

Cand.philol. Tore H. Vigerust, Kanslergata 10 A, N-092 Oslo, Norge - toreher@online.no

Societas Heraldica Scandinavica

Stiftet 1959 i København, er samlingspunktet for alle heraldisk interesserede i Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige. Heraldisk Selskab har styrelsesmedlemmer i alle de nordiske lande, og foruden Heraldisk Tidsskrift udsender det skriftserien Heraldiske Studier. Heraldisk Selskabs hjemmeside er på adressen: www.heraldik.org

Heraldisk Selskabs styrelse

Kgl. våbenmaler, stud.mag. Ronny Andersen, Frederiksholms Kanal, 26D, st. th., DK-1220 København K, Danmark.
- info@arsheraldica.dk (salgsansvarlig).

Civ.ek., ekon.mag. Martin Asker, Bryggaregatan 2, SE-227 36 Lund, Sverige. - asker@heraldik.se (medlemsansvarlig).

Arkivar, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2. t. h., DK-2000 Frederiksberg, Danmark.
- nils.bartholdy@email.dk

Amanuens, fil.kand. Tom C. Bergroth, PB 675, FI-201 01 Åbo, Finland. - tom.bergroth@turku.fi

Fil.stud. Jens Christian Berlin, Gibraltargatan 58, SE-412 58 Göteborg, Sverige. - epost@jenschristian.se (webredaktør).

Heraldisk rådgivare, hum.kand. Wilhelm Brummer, Kyrkogatan 5 A 2, FI-001 70 Helsingfors, Finland.

- wilhelm@debrummer.net

Advokat Hans Cappelen, Postbox 1348 Vika, N-0113 Oslo, Norge. - hac@hartsang.no

Cand.mag. Poul greve Holstein, Berggreensgade 56, DK-2100 København Ø, Danmark. - poulholstein@hotmail.com (redaktør).

Professor, Ph.D. Peter Kurrild-Klitgaard, Tesdorpfvej 59, DK-2000 Frederiksberg, Danmark.

- pkk@ifs.ku.dk (næstformand).

Civilingeniør, cand.polyt. Bo Møller, Bækkeskovvej 23, DK-2700 Brønshøj, Danmark. - bo.moller@privat.dk (kasserer).

Førstekonsulent, cand.mag. Kaare Seeberg Sidselrud, Granebakken 9, N-1284 Oslo, Norge. - heraldikk@gmail.com

Innanhússarkitekt Stefán Snæbjörnsson, Núpallind 2 -(401), IS-201 Kópavogur, Island. - designpromotion@simnet.is
Hovrättsfiskal, jur.kand. Martin Sunnqvist, Hantverkaregatan 9 D, SE-261 51 Landskrona, Sverige.

- sunnqvist@yahoo.com (sekretær).

Redaktør, cand.mag. Allan Tønnesen, Ålholmvej 78, DK-2500 Valby, Danmark. - mail@allantonnesen.dk (formand).

Forskningsassistent, cand.phil. Susanne Vogt, Bernhard Bangs Allé 8, 2-54, DK-2000 Frederiksberg, Danmark.

- vogt@hum.ku.dk

